

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet Zagreb

Studij antropologije

Diplomski rad

KONSTRUIRANJE I
DEKONSTRUIRANJE IDENTITETA:
OSOBNI NARATIVI TRIJU GENERACIJA
BOSANSKO-HRVATSKE OBITELJI

Mentorica: Caroline Hornstein Tomić, prof., dr. sc.

Predsjednik komisije: Tomislav Pletenac, prof. dr. sc.

Studentica: Rafaela Tripalo

Zagreb, veljača 2016.

APSTRAKT

Identity (either personal or collective) is formed by different outside factors and is transmitted through the upbringing and socialization. Even the smallest changes in the cultural, socio-historical context over short periods of time dramatically influence the identity and its personal definitions and understanding. The identity is, therefore, not easily framed and foreseeable, and it is rather constructed under the influence of the historical and the socio-cultural context. The changes in identity that occur in only one generation of the same family are already enough to paint a bigger picture of the historical and cultural movements of the period, and are therefore in itself harbingers of significant historical and paradigmatic changes in the wider context. This paper relies on three personal narratives by the members of the same family, belonging to three consecutive generations, but each in their own context. They narrate their present personal stories of life during Yugoslavian socialism and communism, Croatian nationalist fascism, the wartime in both Bosnia and Croatia, and finally, the life of the Croatian diaspora in Austria. In their stories, we observe and compare identity constructing elements, significantly different, even though they belong to the same family.

Keywords: identity, collective memory, stigma, marginalization, homecoming, Orientalism, Balkanism, diaspora, socialism, postsocialism, personal narratives

Kazalo

1. UVOD	4
1.1. TEORETSKI OKVIR	5
1.1.a) PITANJE IDENTITETA.....	5
1.1.b) STIGMA.....	7
1.1.c) ORIJENTALIZAM	9
1.1.d) MARIA TODOROVA, „ <i>IMAGINING THE BALKANS</i> “	11
1.1.e) HOMECOMING	14
1.1.f) DIJASPORA.....	16
1.2. POVIJESNO-POLITIČKI KONTEKST	17
1.2.a) SOCIJALIZAM I POSTSOCIJALIZAM.....	17
1.2.b) SOCIJALIZAM U HRVATSKOJ	20
1.3. METODE – OSOBNI NARATIVI	22
2. POVIJESNI OKVIR	24
2.1. JUGOSLAVIJA	24
2.2. DOMOVINSKI RAT.....	26
2.3. RAT U BIH	28
2.4. POKOLJ U PRIJEDORU	29
3. OSOBNI NARATIVI.....	32
3.1. TOMISLAV NIKIĆ	32
3.1. a) STIGMA IMIGRANTA.....	32
3.1.b) EGZOTIZACIJA DOMOVINE	36
3.1.c) TKO JE DRUGI?	40
3.1.d) TOMISLAVOV IDENTITET; „ <i>AUSTRIJSKO I HRVATSKO PONAŠANJE</i> “	45
3.2. MATILDA TRIPALO	48
3.2.a) DJETINJTSTVO U BIH.....	48
3.2.b) PRESELJENJE U HRVATSKU	52
3.2.c) BUDUĆNOST	55

3.3. ZLATA GRGIĆ.....	57
3.3.a) ŽIVOT U TRAPISTIMA.....	58
3.3.b) PRESELJENJE U KOZARAC	63
3.3.c) ZLATINA DJECA	65
3.3.d) DOMOVINSKI RAT	68
3.3.e) ZLATIN IDENTITET.....	71
4. ZAKLJUČAK.....	72
5. BIBLIOGRAFIJA.....	75

1. UVOD

U ovom ćemo radu raspravljati o različitim načinima shvaćanja i poimanja identiteta s obzirom na povijesni kontekst zadnjih osamdeset i pet godina na području prvenstveno Bosne i Hercegovine, a onda kasnije i Hrvatske. Razmatrat ćemo ovo pitanje osvrćući se na životne priče pripadnika triju naraštaja jedne obitelji, koristeći prvenstveno metodu intervjua otvorenog tipa kako bismo zapisali usmenu povijest jednog naroda. Glavni cilj ovoga kratkog istraživanja je koristiti usmenu predaju kojom se nadamo dobiti nove perspektive poimanja već poznate povijesti. Osim izravne metode otvorenog intervjua, usputno ćemo koristiti i druge antropološke metode, primarno reflektivne, kojima ćemo probati analizirati podatke uz pomoć subjektivnog iskustva.

Naše istraživanje specifično je po tome što mu se prostorni kontekst naglo mijenja, i to upravo u trenutku velike političke promjene i početka tranzicije iz Jugoslavije u nove države. Prema tome, u prvom dijelu povijesti, govorit ćemo o Bosni i Hercegovini u okviru Jugoslavije i socijalizma, dok ćemo o postsocijalizmu govoriti kroz prizmu Hrvatske, ali ne i Bosne i Hercegovine jer niti jedan od naših ispitanika nikada nije živio u Bosni i Hercegovini kao samostalnoj državi izvan jugoslavenskog i socijalističkog okvira, te nije moguće doći do osobnih narativa o postsocijalizmu u BiH.

Za pristup ovoj temi, koristit ćemo klasične definicije identiteta, ali ćemo se svakako prvenstveno fokusirati na specifičnost pozicije naših ispitanika, govoreći o kontekstu socijalizma, postsocijalizma i tranzicije, o formiranju i različitim karakterima stigme, te o posebnoj drugosti koja se percipirala iz različitih kutova i održavala na različite načine. U ovu ćemo svrhu koristiti teorije orijentalizma i balkanizma, promatrajući različite nesvjesne tehnike percepcije, identifikacije i egzistencije kroz prizmu sinkronijskog pristupa dijakronijskom narativu jedne obitelji.

Ovakvo je istraživanje relevantno, kako ćemo vidjeti, prvenstveno zbog prikazivanja 'druge strane povijesti', ali i zato što će pokazati šokantne promjene koje se mogu dogoditi u percepciji identiteta i drugosti pripadnicima iste obitelji pod utjecajem velikih političko-diskurzivnih promjena u društvu. Također, posebno je zanimljivo jer nam kroz uske i vrlo osobne narative daje širi pregled zadnjih osamdesetak godina povijesti različitih predjela bivše Jugoslavije i današnje Hrvatske.

U Hrvatskoj, u istraživanju percepcije identiteta i drugosti kroz analizu osobnih narativa, sličan pristup tematici koristila je, primjerice, Tanja Petrović u svojem zborniku *Mirroring Europe*¹, u kojemu je okupila radove autora koji analiziraju načine na koje balkanski prostor percipira Europu u vremenu ulaska u Europsku uniju. Istražujući političke i akademske diskurse, kulturni život, i načine prisjećanja, ovaj je zbornik prikazao nestabilnost naoko čvrste podijeljenosti Europe na Istok i Zapad, staru i novu Europu, Europu i 'skoro-Europu', te je potvrdio fluidnost identiteta, različitosti i drugosti na prostorima Balkana. Kulturne prakse postsocijalizma opisane su i u zborniku *Horror – Porno – Ennui*², opisujući uglavnom proces tranzicije i novi okvir koji je još nedefiniran, i samim time stvara određenu nelagodu i tjeskobu, zajedno s potrebom novih kritičkih diskursa i praksi. Ines Prica ovu problematiku dublje proučava i u svom članku *Etnologija postsocijalizma i prije. Ili: Dvanaest godina nakon „Etnologije socijalizma i poslije“*³, postavljajući pitanja praksi i nove paradigme u istraživanjima i interpretacijama socijalizma (odmičući se od tradicijske nacionalne kulture, kulture zapadnoeuropskog kruga, kulture poslijesocijalističkih ratova, itd.). Ipak, unatoč tome što je započela promjena paradigme i aktivacija velikog broja znanstvenika u temama postsocijalizma i tranzicije, i dalje postoji mnogo diskurzivnog prostora koji bi trebao biti tematikom budućih istraživanja.

1.1. TEORETSKI OKVIR

1.1.a) PITANJE IDENTITETA

Kako ovaj rad temeljimo na pitanju formacije i promjene identiteta, ovoj ćemo temi dati prostora i u teorijskoj građi. Jedna od vrlo zanimljivih definicija identiteta je ona kojoj ćemo prvoj posvetiti vrijeme, a daju ju Peter Berger i Thomas Luckman u svom djelu *The Social Construction of Reality, A Treatise in Sociology of Knowledge*.⁴

Berger i Luckman pišu ovaj tekst kako bi iznijeli i objasnili neke moguće teorije identiteta koje se uglavnom temelje na primarnoj i sekundarnoj socijalizaciji, naravno, uvijek u strogoj vezi s društvom. Ono što oni tvrde jest da se identitet može formirati jedino kroz društvene procese, koji su, nadalje, definirani društvenom strukturom. U ovom kontekstu, autori ističu da povijest

¹ Tanja Petrović, *Mirroring Europe: Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies*, Brill Academic Pub, 2014, Academia.edu. srpanj 2014., Web studeni 2015.

² Tea Škokić i Ines Prica, ur, *Horror – Porno – Ennui (kulturne prakse postsocijalizma)*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Nova etnografija, 2011.

³ Ines Prica, *Etnologija postsocijalizma i prije. Ili: Dvanaest godina nakon „Etnologije socijalizma i poslije“*, Etnol. trib. 27-28, Vol. 24/35, 2004./2005., str. 9-22

⁴ Peter L. Berger i Thomas Luckman, *The Social Construction of Reality, A Treatise in Sociology of Knowledge*, New York, Doubleday & Company, 1967

utječe na pojavu nekih određenih identiteta, ali da moramo biti svjesni toga da su i upravo takvu povijest stvorili ljudi s određenim identitetima. Upravo iz tih razloga, izrazito je važno shvatiti da su 'kolektivni identiteti' samo tipovi identiteta koji su bili najpoželjniji u nekom određenom razdoblju.

Kako bismo što vještije razlikovali identitete i načine njihovog nastanka, autori predlažu tipifikaciju, odnosno određivanje tipova identiteta. Njezina važnost leži u spoznaji da identitet proizlazi iz interakcije između pojedinca i društva, dok su tipovi identiteta društveni proizvod, što ih čini stabilnim elementima realiteta. U određivanju identiteta važno je biti svjestan postojećeg okvira teoretskih interpretacija, primjerice razlike u definiciji identiteta kakva je ona u psihologiji i psihijatriji i one koja se nalazi u sociologiji i antropologiji, te toga da u stvarnosti jedna nikad ne može ići bez druge.

Autori ističu kako je u psihologiji nedavno uvedena nova dimenzija identiteta. Ona se bazira na određenoj subjektivnosti koja dovodi do diskrepancije između subjektivnog identiteta i zadataka koje sa sobom nosi društveni identitet. Ipak, autori se suprotstavljaju ovakvom teoretiziranju jer ističu da takve teorije mogu biti empirijski adekvatne u teoriji, ali ne funkcioniraju u različitim okruženjima, upravo zbog subjektivnosti. U ovakvoj situaciji važno je shvatiti da se verifikacije psiholoških teorija događaju testiranjem njezinog djelovanja u svakodnevnom životu – jednom kad je teorija prihvaćena, pojedinci u društvu preuzimaju njezine regulacije i koncepte i prihvaćaju ih kao datost. Iz ovoga možemo zaključiti da i sama psihologija sudjeluje u stvaranju identiteta i da ima ulogu u stvaranju realiteta. Promjene u psihologiji se događaju kada postojeći identitet postaje problem, a takvi događaji najbliže su povezani s nekim velikim povijesnim promjenama u društvu. Promjene u teoriji tako se moraju prilagoditi novim identitetima jer stare teorije više ne funkcioniraju.

Nadalje, autori u vezu dovode organizam i aktivnosti koje konstruiraju realnost, promatrajući njihov međusobni utjecaj. Temelj ovakvog razmišljanja je kontinuirana interakcija između pojedinčeve animalnosti i socijalnosti, uglavnom kroz borbu između viših i nižih razina sebstva. Ovakva je interakcija u isto vrijeme eksterna kao i interna. Eksterno, govorimo o interakciji između pojedinca i društva, dok interno mislimo na interakciju između pojedinčevog biološkog supstrata i njegovog društveno proizvedenog identiteta. Ova je interakcija vidljiva u svakom aspektu života svakog čovjeka, a ponajviše u seksualnosti i prehrani.

Važno je razumjeti da su i psihološke teorije i identitet, kao i borba između prirode i društva u svakom pojedincu vrlo gusto isprepletene i u konstantnoj interakciji, izgrađujući stalno jedni druge.

1.1.b) STIGMA

Kako bismo definirali stigmatu i stigmatizaciju, jedan od problema s kojima se, kako ćemo vidjeti, na ovaj ili onaj način nose svi naši ispitanici, okrenut ćemo se Ervingu Goffmanu, koji je ovoj problematici posvetio svoje djelo nazvano *Stigma; Notes on Management of Spoiled Identity*.⁵ Za osnovnu definiciju stigme zadržat ćemo se na prvom poglavlju knjige, nazvanom *Stigma and Social Identity*.

Prvo što ističe Goffman je da je za razumijevanje stigme jako važno razumjeti načine na koje ona nastaje: proces njezinog nastanka počiva na ustanovljenim društvenim pravilima koja određuju kategorizaciju svake osobe, i to sve uz pomoć atributa koji se poimaju kao obični ili prirodni. Ovakav način društvenog funkcioniranja uspostavlja rutinu grupe koju povezuje jedan društveni identitet. Ono što je važno razumjeti u ovakvoj situaciji je da takva grupa nije svjesna svojih pravila sve dok se ta pravila na neki način ne kompromitiraju. Oprimjerenje ovakve situacije možemo naći u uvjetima koje postavlja 'vladajuća' skupina u društvu (takozvani virtualni društveni identitet), a koji su u suprotnosti s individuinalnim stvarnim društvenim identitetom. Dakle, ukoliko pojedinac ima attribute koji nisu u skladu s onim što od njega očekuje njegovo društvo, degradira ga se s pozicije cjelovite, 'normalne' osobe na poziciju nevrijednog člana društva. Upravo se u ovakvom procesu ogleda srž stigme o kojoj govori autor, i koja stvara diskrepanciju između virtualnog i stvarnog društvenog identiteta. Ono što je posebno zanimljivo je da nisu svi atributi oni koji bi mogli dovesti do ovakvih efekata, nego samo oni koji se ne uklapaju u prethodno postavljene stereotipe u koje bi se trebao ukalupiti svaki pojedinac u grupi. Ipak, stigma, kako kaže Goffman, skriva dvostruku perspektivu. Naime, radi se o pitanju je li stigmatizirani pojedinac ustvari svjestan svojih razlika zbog kojih ga se stigmatizira i prije nego što se stigma stvori, ili ih postaje svjestan tek nakon stigmatizacije. Goffman kaže da se u prvom slučaju pojedinac nosi sa shvaćanjem toga što je diksreditirano (*the discredited*), dok se u drugom slučaju nosi s prethodno mu dodijeljenom sramotom (*the discreditible*). U većini će slučajeva stigmatizirani pojedinac iskusiti i jedno i drugo.

⁵Erving Goffman, "Stigma and Social Identity." *Stigma; Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963, 1-39

Goffman dijeli stigmju na tri različita tipa: različita osakaćenja tijela, mrlje na karakteru koje se percipiraju kao slaba volja (rigidna uvjerenja, mentalni poremećaji, ovisnost, alkoholizam, homoseksualnost), i stigma rase, nacije i religije koja se prenosi s koljena na koljeno. Nama će za ovaj radi trebati prvenstveno treći tip stigme, te ćemo vidjeti kako se stigmatizacija tvorila i percipirala u različitim periodima, te načine na koje su se napi ispitanici s njome nosili.

Govoreći o tome, valja istaknuti da po definiciji, kako kaže Goffman, osoba vjeruje da je onome koji je stigmatiziran nedostaje jedan dio ljudskosti, što onda vodi do različitih diskriminacija koje više ili manje smanjuju njegove šanse za normalan život. Ovakva je stigma onda dio stigma-teorije, koja pokušava objasniti inferiornost stigmatiziranog, i posebice opasnost koju predstavlja. Svaka obrana koju stigmatizirani pojedinac može probati tako se lagano percipira kao ekspresija njegovog defekta. Također, ističe Goffman, stigmatizirani pojedinac vrlo lako i brzo usvaja način razmišljanja o svom identitetu koji je istovrstan s onim kakvoga ima ostatak društva koji ga stigmatizira. Takvo njegovo ponašanje smatra se najznačajnijom, pivotalnom činjenicom, a temelji se na osjećaju da svaka osoba ima osjećaj toga što znači biti 'normalnom osobom', koji je onda u diskrepanciji s osjećajem toga da ga ostali nikada neće prihvatiti kako jednakog. Ovakvo razmišljanje ponekad se temelji u mogućim situacijama u kojima stigmatizirani pojedinac ne može ispuniti sva očekivanja, pa makar i samo na trenutak, te se onda i sam složi s činjenicom da zaista ne spada u normu. Ovakav sram je centralna mogućnost i dolazi iz pojedinčeve percepcije jednoga od njegovih atributa kao nečega ponižavajućeg. Reakcija stigmatizirane osobe može biti izravni pokušaj da popravi ono iz čega proistječe njegov podbačaj, i u takvim je situacijama sklon viktimizaciji.

Ono što je također, kako ćemo vidjeti iz intervjua koji slijede, važno spomenuti u ovom radu su situacije miješanih kontakata, situacije u kojima se zajedno nalaze 'normalna' i stigmatizirana osoba, i koje i jedna i druga strana svjesno pokušava izbjeći. Stigmatizirani u takvim situacijama mogu postati sumnjičavi, deprimirani, neprijateljski raspoloženi, itd. Naravno, očito rješenje ovakve situacije je suočiti obje strane i suočiti ih sa stigmom. Ipak, postoje osobe koje u ovakvim situacijama pružaju suosjećanje i razumijevanje, i to, kako kaže Goffman, postoje čak dva tipa takvih pojedinaca: u prvi tip spadaju oni koji dijele istu stigmju, a u drugi oni koje Goffman naziva mudracima (*the wise*), oni koji su 'normalni', ali imaju neku posebnu situaciju koja ih je učinila osjetljivijima na tajni život stigmatiziranih pojedinaca, bio to rad u instituciji koja se bavi određenom stigmom, ili neka vrsta veze koju imaju sa osobom koja je stigmatizirana. Ovakvi pojedinci na sebe preuzimaju 'uljudnu' stigmju koja im omogućava

model normalizacije, pokazujući koliko daleko 'normalni' mogu ići u odnosu sa stigmatiziranima.

Nadalje, važno je napomenuti i faze socijalizacije stigmatiziranog pojedinca kako ih je naveo Goffman. Prva faza je, dakle, ona u kojoj pojedinac uči i inkorporira poglede 'normlanih', druga faza je faza u kojoj shvaća da posjeduje stigmatu, zajedno sa svim posljedicama koje idu uz to. Ovaj proces događa se po različitim uzorcima. Jedan od njih je socijalizacija u situaciju u kojoj se stigma ističe, čak i dok još traje učenje i prihvaćanje standarda koji stigmatizirana osoba ne može doseći. Drugi ovisi o sposobnosti obitelji da se formira kao zaštitna kapsula za svoje dijete. Treći uzorak je uzorak onih koji postaju stigmatizirani tek kasnije u životu, ili koji tek kasnije u život shvate da su oduvijek donosili sablazan i bili na sramotu. Primjere različitih uzoraka naći ćemo i kod naših ispitanika, te ćemo se stigmati kroz rad često vraćati.

1.1.c) ORIJENTALIZAM

Orijentalizam je pojam koji u znanost uvodi Edward Said, jedan od osnivača teorije postkolonijalizma, književni teoretičar i profesor komparativne književnosti na sveučilištu Columbia u New Yorku. Svoja je razmišljanja artikulirao u knjizi *Orientalism*⁶, a bazira ih na svom promišljanju slike Orijenta, kako njezine geneze, tako i njezinog čvrstog uzemljenja u Zapadnoj kulturi.

Naime, Said započinje govoreći o tome da je Orijent gledan kroz oči Zapadnjaka jedna vrsta egzotičnog raja koji prožimaju očaravajuće pjesme, neobična stvorenja, dojmivi krajolici i romanse. Ipak, ističe, ovakvo mišljenje nastalo je ranije u povijesti, i to bazirano na kolonijalnom diskursu, koji je do neke mjere opravdavao svoje postojanje slikajući slike egzotičnoga Drugog. Said ističe da Orijent kakvim ga vide Europljani (prvenstveno Britanci i Francuzi), nije isti onaj Orijent koji je poznat u SAD-u. Smatra da je baš taj posebni, egzotični Orijent svoje mjesto prvenstveno pronašao u Zapadnom iskustvu, preciznije, u Zapadnoj povijesti: u taj Orijent spadaju redom najstarije, najbogatije i navelebnije kolonije, izvori zapadnjačke civilizacije, koji su dan-danas najizraženije slike Drugosti. Definiirajući orijentalizam, autor govori da je njegov primarni diskurs formiran na kulturalnim i ideološkim osnovama, koje su bile podupirane institucijama, vokabularom, školovanjem, predodžbama, doktrinama, čak i kolonijalnim birokracijama i načinima vladanja, i, upravo zbog toliko čvrsto strukturirane potpore, dobiva svoju životnu energiju iz akademskih doktrina o Orijentu i Orijentalnom.

⁶ Edward Said, *Orientalism*, New York, Random House, Vintage Books, 1979

Said smatra da je orijentalizam način razmišljanja temeljen na ontološkim i epistemološkim distinkcijama koje se čine između “Orijenta” i, najčešće, “Zapada”. Opaža konstantnu razmjenu između akademskog i zamišljenog Orijenta, i tvrdi da jedna uvelike podupire drugu.

Ističe da postoji i treći način razumijevanja orijentalizma, a to bi bio zapadnjački stil dominiranja, restrukturiranja i nasilnog postavljanja svoje prevlasti nad Orijentom, dakle, politički orijentalizam.

Čak i geografski, Orijent je isključivo zapadnjačka konstrukcija, i kao takav, potpuno je izmišljen. Unatoč tome, dva geografska i kulturna entiteta, Zapad i Orijent, postoje i reflektiraju jedan drugoga.

Povijest razvoja orijentalističkog diskursa može se pronaći čak i u dobu Prosvjetiteljstva, kada je Istok, Orijent, predstavljao karijeru mladim Zapadnjacima, bez loših konotacija, i kao mjesto dobrih prilika. Ipak, nakon duge i intenzivne kolonizacije, shvaćanje moći se preoblikovalo. Said ovu pojavu dovodi u vezu s Gramscijevim terminom hegemonije.

Gramsci ističe razliku između civilnog i političkog društva. Civilno je društvo izgrađeno dobrovoljno, i manifestira se u školama, obiteljima i zajednicama, dok je političko društvo sazdan uz pomoć državnih institucija, primjerice vojske, policije, itd., čija uloga je prvenstveno nametnuti direktnu dominaciju. U tom konceptu, kultura je smještena u civilno društvo, i u svakom netotalitarnom društvu, neke kulturne forme prevladavaju nad drugima. Takvo kulturno vodstvo je ono što Gramsci naziva hegemonijom, i upravo ta hegemonija i dalje održava orijentalizam na životu.

Iz ovoga očista, autor dijeli ideje o Orijentu u tri različite grupe. Prva od njih je kolektivna ideja koja identificira ‘nas’ Europljane, u kontrastu s ‘njima’, koji nisu Europljani. Nadalje, europska se hegemonija predstavlja i u idejama o Orijentu koje potiču mišljenje o europskoj superiornosti naspram orijentalne nazadnosti. Konačno, imaginativna istraživanja Orijenta bazirana su na zapadnjačkim idejama o tome što bi trebalo biti orijentalno, koje se uglavnom nisu vodile empirijskom realnošću, nego su slijedile želje, investicije i projekcije. Na kraju svega, postavlja se pitanje jesu li politički interesi ti koji su uspostavili razvoj orijentalnih ideja, ili su samo bili vođeni kulturalnim reprezentacijama Orijenta. Ovo je Saidova bolna točka, i nudi tri dopune razmišljanju o Orijentu koje bi razjasnile i ukinule predrasude.

Prva je razlikovanje čistoga i političkog znanja, što je na neki način nemoguće postići, prvenstveno zbog toga što se znanstvenici ne mogu ograditi od ideologije kroz koju rade, a veći

je dio temelja svakog razmišljanja uglavnom natopljen njihovim kulturnim, političkim i svakodnevnim diskursom. Ipak, autor ističe da je od velike važnosti udaljiti se od svega toga koliko je god moguće, kako bi se mogla postići jasnija slika o tome što je zapravo objekt proučavanja.

Nadalje, postoji i problem metodologije istraživanja, u kojoj je prvenstveno važno oformiti početnu točku, a tek onda zaći dublje i šure u re-analizu postojećeg materijala. Predlaže strategiju koju naziva strateškom lokacijom, načinom na koji se može istražiti kontekst autora koji je pisao o Orijentu, prvenstveno se usmjeravajući na iznesene činjenice kao da su samo jedna reprezentacija istine.

Konačno, postoji i osobna dimenzija, možemo reći, autorova osobna priča, jer i sam dolazi iz orijentaliziranog dijela svijeta. Ističe da je knjiga zapravo usmjerena dvjema publikama, znanstvenicima i čitateljima iz Trećeg svijeta koji bi uz njenu pomoć mogli bolje razumjeti svoje trenutne pozicije u umovima (ali i u praksama) Zapada.

U ovom radu, orijentalizam nam je prilično važan kao praksa očuđivanja nečega što je strano i što ne spada u kategoriju "našega", koja će lako biti opažena u svakom osobnom narativu koji ćemo izložiti.

1.1.d) MARIA TODOROVA, „IMAGINING THE BALKANS“

Kada govorimo o Hrvatima u zadnjih sto godina, neizbježno dolazimo i do teme Balkana, o čijoj je definiciji i mentalitetu mnogo pisano, a malo toga prihvaćeno. Upravo ćemo se zbog toga nakratko zaustaviti na djelu *Imagining the Balkans* Marije Todorove, i njezinoj usporedbi balkanizma s orijentalizmom kojega je prethodno u teoriju uveo Edward Said. Todorova se suprotstavlja ranijim tezama, primjerice onoj Milice Bakic-Hayden⁷ koja usko povezuje orijentalizam i balkanizam, i to iz nekoliko razloga. Todorova ističe da je Balkan konkretno geografsko područje, dok je Orijent vrlo blijed i neopipljiv pojam, te da je orijentalizam mjesto utočišta od alijenacije koja se događa uslijed industrijalizacije, metafora onoga što je zabranjeno: ženstvenog, senzualnog, čak i seksualnog. Balkanizam nije zabranjen niti senzualan, on je muževan, primitivan i sirov. Uz to, balkanizam je prijelazni koncept, nešto što nije posve europsko, i ne spada ni u kakvu dihotomiju. Nadalje, kaže Todorova, Balkanci sebe ne smatraju koloniziranima niti Balkan smatraju kolonijom. Jedna od značajnih razlika koje nosi orijentalizam je islam, dok se na Balkanu nalaze uglavnom kršćani, orijentalizam je

⁷ Milica Bakic-Hayden, „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia“, *Slavic Review* 54, No.4, 1995, 917-31

fundamentalno rasistički, te kategorizira ljude kao bijele i nebijele, a na Balkanu žive gotovo isključivo bijelci. Ipak, ono što je najzanimljivije je to da je identitet Balkana također izgrađen na osnovi orijentalnog drugog.

Nakon uspostavljanja jasne razlike između Balkana i Orijenta, Todorova iznosi kronologiju nastanka ideje o Balkanu kao o konceptu autsajdera, ali i o samopercepciji insajdera. Prolazi kroz povijest otkrića Balkana u ranom modernom periodu, preko različitih percepcija koje su nastale u devetnaestom stoljeću, sve do izuma Balkana i balkanizacije kao negativnih kategorija (*schimpfwörter*) u dvadesetom stoljeću.

Todorova ističe nekoliko prijelomnih točaka u izumljivanju Balkana. Jedna od najvažnijih svakako se događa u ranim godinama dvadesetog stoljeća kada se termin Balkan povezuje s nasiljem i političkim nemirima. Događaji kao zbunjujuća situacija u Makedoniji, ubojstvo Aleksandra i Drage, Bosanska kriza, pogubljenja na Balkanu, Balkanski ratovi, i, naravno, Gavrilo Princip pomogli su u stvaranju percepcije Balkana kao turbulentnog prostora. U isto vrijeme, ne govori se o uzrocima koji su doveli do ovih nemira: naime, imperijalne moći na Balkanu u tom su razdoblju bile na vrhuncu svoje nadmoći nad koloniziranim zemljama Balkana. U ovome Todorova ipak vidi vezu između balkanizma i orijentalizma, a ona se nalazi u stvaranju stereotipnog Drugog. Također ističe da niti orijentalizam niti balkanizam ne spadaju u jednostavne banalne etnocentrizme, nego da su strukturalni elementi ekspanzionističkog kapitalizma koji se tada eksplozivno pojavljuje u svijetu.

U vremenu Hladnog rata, balkanizam se malo povukao sa scene, a zamijenili su ga termini *Istočna* i *Jugoistočna Europa*. Tijekom osamdesetih, pojavljuje se i termin *Centralna Europa*, kojeg Todorova definira kao političku frazu koju su izmislili određeni intelektualci kako bi doveli protutežu terminu Istočna Europa. Općenito se termin *istočno* smatrao pejorativnim, uglavnom zbog toga što se odnosio na Rusiju i Sovjetski Savez, koji je, kako su tvrdili, imao svoj jedinstveni povijesni put koji se nije puno križao s Balkanom. Naravno da su ovakva nastojanja proizlazila prvenstveno iz frustracije koja je bila usmjerena prema Rusiji. Todorova se protivi ovakvoj terminologiji jer govori da je možda bila emancipacijska za zemlje koje su se pokušavale odvojiti od Rusije, ali nije uključivala Balkan. Ona termin *Centralna Europa* smatra politički korektnim liberalizmom koji je u svom procesu internalizacije zaboravio na Balkan i postavio ga na periferiju, praveći od njega Drugog.

Ipak, ono o čemu Todorova najviše piše svakako je rat koji se događa po raspadu Jugoslavije. Naime, ona tvrdi da je ovaj rat donio natrag balkanizam, i to s osvetom. Iako u ratu nisu

sudjelovale zemlje koje prethodno nisu bile u Jugoslaviji, strani novinari o ovom ratu nisu govorili kao o ratu u Jugoslaviji, nego o ratu na Balkanu, ponovno uspostavljajući pojam balkanizacije i dajući mu još jedno negativno značenje. Todorova tvrdi da ovaj rat nije nešto što je svojstveno isključivo Balkanu, („*these people have been fighting each other for hundreds of years*“⁸), nego da je upravo taj rat ono što je zaključilo europeizaciju Poluotoka. Homogenizacija je bila jedna od glavnih tema europske povijesti, sve od križarskih ratova, izгона Židova iz Engleske, preko Francuske revolucije, i kasnijeg pretvaranja seljaka u Francuze, ujedinjenja Njemačke i Italije, holokausta, i najnovijeg neprijateljstva oprema imigrantima. Dakle, rat na Balkanu nije bio ništa novo, tek je slijedio stoljećima star europski trend homogenizacije. Dapače, ističe Todorova, konsolidacija i homogenizacija se događaju u Europi prije nego se događa demokratizacija. Sama ideja multikulturalne države kakvu predlaže Daytonski sporazum je vrlo nova ideja, i u njoj se ogleda američka dominacija međunarodnom arenom. Sve donedavno, jedna od najnegativnijih konotacija balkanizma bila je upravo ta etnička raznolikost regija. Poimanje reda, regularnosti i pravila srednje klase smatrao je etničku raznolikost konfuzijom i neredom, svakako nepoželjnom karakteristikom tradicije i kulture.

Također, ističe Todorova, premoć koncepta kao što je balkanizam može se u svojoj srži svesti na pitanje moći. Ljudi iz 'jakih' država s podrugivanjem gledaju na one iz 'slabih'. Todorova ide čak toliko daleko da govori da je i samo postojanje različitih balkanskih država gotovo u potpunosti regulirano velikim moćnicima, i uistinu, nitko ne može poreći fundamentalnu važnost velikih moći i u reguliranju međunarodnih položaja malih balkanskih država, kao ni ogroman utjecaj koji su njihovi politički, kulturalni i intelektualni životi imali na cijelu regiju. Todorova iznosi i svoje neslaganje sa Samuelom Huntingtonom koji postavlja teoriju podjele svijeta na konkurentne kulturne elemente. Ističe da ne postoji stvarna razlika između općenitog zapadnjačkog kršćanstva i istočnog pravoslavlja, već da je uspostavljena razlika tek konstruktivna političke znanosti. Prava podjela između pravoslavlja i kršćanstva, kako kaže, nije podjela između kultura, nego podjela između bogatih i siromašnih, te je tako ovakvo postavljanje koncepta tek još jedno nastojanje da se zamaskira velika razlika između bogatih i siromašnih.

Posljednje pitanje koje postavlja Todorova je mogućnost pisanja o različitosti. Lingvistički preokret koji se dogodio u prethodnih petnaest godina, ako se slijedi do krajnjeg zaključka, je filozofija očajja. Potpuno prihvatiti zavisnu i konstruiranu kvalitetu stvarnosti znači paralizirati

⁸ Maria Nikolaeva Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 2007, str. 71

pisanje o povijesti. Todorova ne želi ići tim putem, nego ističe da se kontrastne interpretacije mogu raspraviti i na umjeren način. „It is, of course, not the existence of difference and its depiction that is objectionable, but how it is interpreted and harnessed in ideological models.“⁹ Ovdje se postavlja pitanje kako je moguće izbjeći ideološki model interpretacije, kako je moguće zaobići točku s koje se gleda, a koja je gotovo sigurno Foucaultovski 'umočena' u kulturni diskurs. Gotovo je nemoguće izbjeći generalizacije, što je prilično opasno u današnjoj atmosferi hiperkorektnosti, u kojoj je svaki etnički, nacionalni, regionalni i ini pojam bez iznimke povezan s emocionalnim teretom.

U sličnom tonu, Ines Prica u svom članku *Ganga teritorij hrvatske europske pripadnosti*¹⁰ ističe da je nestanak postjugoslavenskog subjekta zamijenjen „objektom“ koji se opire zapadnoj demokraciji. Taj objekt stvorila je takozvana mini-balkanizacija, a on je proizvod analitičko-kritičkog subjekta koji je otvorio prostor „ganga teritorija“ drugosti koja se ne može svesti ni na što. Baš kao i Todorova, i Prica smatra da je prostor „ganga teritorija“ kreiran europocentričnim diskursom, i to s ciljem da se formira vlastiti identitet postupkom diferencijacije.

Upravo je ovakva nezavidna pozicija koju Balkan ima još od početaka modernog doba jedan od aspekata na koji se moramo osvrnuti u ovom radu. Je li Balkan zaista gnijezdo primitivnosti Europe? Koliko je ovakva slika djelovala kao samoispunjavajuće proročanstvo? I je što je zapravo ono što čini Balkan? Iz nekih od odgovora naših ispitanika pokušat ćemo dobiti barem mali uvid u to kako su insajderi percipirali ono na što se u svijetu gledalo kao na još jedno divljačko mahnitanje neposlušnog istočnog poluotoka Europe.

1.1.e) HOMECOMING

Temu povratnika koristit ćemo u različitoj mjeri i različitim kontekstima u sva tri intervjua, te ju zato svakako trebamo podrobnije razložiti, i za to ćemo koristiti članak *The Homecomer* Alfred Schütza¹¹, koji razlaže kompleksnost i težinu situacije u kojemu se osoba vraća svome domu. Temelj ove kompleksnosti nalazi se u činjenici da je odvojenost prekinula kontinuitet vremena i prostora koji je prije smatran jedinstvenom individualnošću. U ovakvoj situaciji, obje strane morale sagraditi sustave pseudotipova onoga drugog. Za potrebe našeg rada, nećemo nužno govoriti o zajednici određenih individua koja je u međusobnoj interakciji, koliko ćemo

⁹ Ibid, str.173

¹⁰Ines Prica, „Ganga teritorij hrvatske europske pripadnosti“ u *Horror – Porno – Ennui (kulturne prakse postsocijalizma)*, Tea Škokić i Ines Prica, ur., Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Nova etnografija, 2011

¹¹ Alfred Schuetz, *The Homecomer*. American Journal of Sociology, 50.05, 1945, str. 369-76

se osvrnuti na širu zajednicu, odnosno, cijelu državu. Ipak, kako god bilo, teško je odstupiti od spomenutih izgrađenih pseudotpova jer su se i povratnik i zajednica promijenili.

Razlika između povratnika i potpunog stranca koji se pokušava pridružiti određenoj grupi je upravo u stavu prema grupi kojoj se pridružuje: povratnik se pokušava pridružiti zajednici koju je nekoć poznao kao dom, ali čija slika i dalje živo postoji u njegovoj svijesti i emocijama (i radeći tako, osjećat će se kao stranac među strancima), dok će potpuni stranac uvijek biti svjestan toga da grupa kojoj se pridružuje nikada nije bila njegova. Pitanje koje autor postavlja kao jedno od kardinalnih za ovu temu je 'što je to dom?', i pokušava na njega odgovoriti iz nekoliko različitih gledišta, govoreći primjerice da je „dom početna točka, jednako kao i terminus, da je to nultočka koordinatnog sustava u kojemu se svakom pojedincu nalazi svijet.“¹² Dom je očinska kuća, materinji jezik, prijatelji, krajolici, hrana, stari načini, osobne navike... Iz svih ovih razloga, kaže Shütz, značenje doma nikada ne može biti isto za onoga tko ga nikada nije napustio, onoga tko je daleko od njega, i onoga koji mu se vraća. Dom predstavlja rutine i uzorke po kojima se stvari obavljaju, zajedničke izraze i interpretacije. Govoreći o društvenim odnosima, Shütz govori da je život u domu život u primarnim grupama (ovaj je termin osmislio Cooley, označavajući odnose licem u lice, čiste mi-odnose u kojima individue dijele zajedničko vrijeme i prostor; intimne veze ne ovise toliko o odnosu licem u lice). Primarne su grupe institucionalizirane situacije u kojima je moguće obnoviti prekinute mi-odnose. Kako bi opisao ovaj prekid, autor daje primjer osobe koja napušta dom, zamjenjujući živa iskustva sjećanjima koja onda postaju reprezentacije onoga što je život doma značio za njih, jer je razvoj iskustava stao. Svi individualni djelići domaćeg iskustva postaju ništa više od tipova, a ova tipifikacija završava u deformaciji struktura važnosti: promjena okruženja generira promjenu i u onima koji su otišli, ali i u onima koji su ostali. Atributi koji potječu iz novih iskustava i već spomenute tipifikacije su najveće prepreke ponovnom međusobnom uspostavljanju 'narušenih' mi-odnosa. Naravno, ishod ovakve transformacije ovisit će o šansi da se spomenuto uspostavljanje uspije odigrati. Ipak, ističe Schütz, potpuno rješenje ovoga problema nedostižni je ideal.

Schütz nastavlja dajući primjere za svoje tvrdnje i opisujući mnoge probleme koje su imali američki veterani kad su pokušavali s fronte komunicirati s domom, ali i one koji su se pojavili kad su se vratili, probleme koji su prvenstveno bili temeljeni na različitim tipifikacijama, nastali s obiju strana, na promjenama koje su im se dogodile dok ih nije bilo (rat jer vrlo

¹² Ibid., 371

specifična i stresna situacija), ali i vraćanje u društvo s novim ulogama koje je izbivanje donijelo.

Sve u svemu, zaključuje autor, u ovom se slučaju puno radilo da im se pomogne i pripremi ih se za prilagodbu, ali u svakom takvom procesu, jako je važno provesti kroz istu pripremu i 'domaću' grupu. Schütz završava tvrdnjom da će i povratnik i onaj koji ga dočekuje trebati pomoć u tome da opet svi postanu „mudri“ (da opet u potpunosti poznaju sve segmente svakodnevnog života i kulture).¹³

1.1.f) DIJASPORA

Uzimajući u obzir da je jedan od mojih sugovornika pripadnik hrvatske dijaspore u Austriji, smatram da je dijaspora nezaobilazna tema u čitanju i tumačenju njegova narativa. Upravo stoga, osvrnut ćemo se na članak *Diasporas*, koji je napisao povjesničar i antropolog James Clifford. Clifford istražuje i opisuje probleme koji se pojavljuju u pokušajima konkretnog definiranja onoga što je dijaspora, karakterizirajući ju kao putujući pojam u promjenjivim globalnim uvjetima.¹⁴ Nadalje, ističe da je ovaj pojam prvo korišten u studijama židovskih migrantskih grupa, da bi kasnije bio upotrebljavan u opisima prisilnih afričkih migracija, a sada se koristi kao pojam koji opisuje cijeli spektar različitih iskustava. U 20. stoljeću, počinje se uviđati preklapanje između pojmova granice i iskustva dijaspore. Naime, oba pojma podrazumijevaju veze i 'multi-lokacije' ljudi – granice impliciraju politički i/ili geografski određenu liniju separacije, dok dijaspora predstavlja udaljenost, separaciju i mogući osjećaj egzila.¹⁵ Clifford naglašava ovo preklapanje između pojmova granice i dijaspore kako bi ilustrirao poteškoće u održavanju ekskluzivističkih paradigmi u pokušajima objašnjavanja transnacionalnih formacija identiteta.¹⁶ Upravo iz ovog razloga, Clifford ističe da je važno imati radnu definiciju dijaspore, prvenstveno kako bi se društvu moglo ponuditi oruđe procjene vlastitih sličnosti i razlika. Predlaže definiciju dijaspore kako ju je napisao William Safran:

“Expatriate minority communities (1) that are dispersed from an original ‘center’ to at least two ‘peripheral’ places; (2) that maintain a ‘memory, vision, or myth about their original homeland’; (3) that ‘believe that are not – and perhaps cannot be – fully accepted by their host country’; (4) that see the ancestral home as a place of eventual return, when the time is right; (5) that are committed to the maintenance or restoration of this homeland;

¹³ Ibid., p. 376

¹⁴ James Clifford, „Diasporas“ in *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3, *Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future*, (Kol., 1994), str. 302-338, str. 302

¹⁵ Ibid., str. 304

¹⁶ Ibid., str. 304

and (6) of which the group's consciousness and solidarity are 'importantly defined' by this continuing relationship with the homeland."¹⁷

Clifford objašnjava da ova definicija uglavnom nikad nije u potpunosti ostvarena, upravo stoga što niti jedna grupa nikad nije u potpunosti sposobna ispuniti sve od šest predloženih kriterija. Ipak, ističe, bilokakva definicija je bolja od nikakve. Također, predlaže još jednu tehniku definiranja dijaspore – definirajući sve ono što dijaspora nije, odnosno, strogo određujući njezine granice. Prvenstveno se usmjerava na suprotstavljanje dijaspore konceptima „*nation-state*“, i s druge strane, ideji „*indigenous*“ ljudi. Smatra da je termin 'dijaspora' označivač ne samo transnacionalnosti i kretanja, nego i političkih borbi da se definira lokalnu, distinktivnu zajednicu u povijesnom kontekstu preseljenja.¹⁸

Clifford ističe da studiji o dijaspori polako preuzimaju polje studija o manjinama, usmjeravajući se na novonastale (1994.godine) artikulacije 'dijasporanizma' iz suvremenog pokreta *crne Britanije* i iz anti-zionističkog judaizma.¹⁹ Iako ovakve nove dijaspore možda ne predstavljaju 'idealni stil' dijaspore, upravo stoga što se njihovi pripadnici ne planiraju vratiti u domovinu svog podrijetla, njihove decentralizirane, lateralne veze mogu biti jednako važne kao i one koje su formirane oko teologije porijekla i povratka. Zajednička (i aktualna) povijest preseljenja, patnji, prilagodbi, ili otpora, može biti jednako važna kao projekcija određenog podrijetla.²⁰

Neki od ovih problema pojavit će se u narativu mog najmlađeg sugovornika, posebice u istraživanju uloga i zadataka koji su pretpostavljeni svakom članu dijaspore; vidjet ćemo njegove stavove i načine na koje reagira s obzirom na različite facete ove izrazito kompleksne društvene pozicije.

1.2. POVIJESNO-POLITIČKI KONTEKST

1.2.a) SOCIJALIZAM I POSTSOCIJALIZAM

Za početak ovog rada, kao i za opći govor o socijalizmu i postsocijalizmu, prvenstveno moramo biti svjesni onoga što govori i Katherine Verdery u svojoj knjizi *What was Socialism and What Comes Next*²¹, odnosno, toga da je 'socijalizam' previše poopćeno ime sustava koji su se temeljili na podjednakim idejama, čija je izvedba bila šokantno umnogome drugačija u

¹⁷ Ibid., str.. 304-305

¹⁸ Ibid., str. 308

¹⁹ Ibid., str. 302

²⁰ Ibid., str. 306

²¹Katherine Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton, NJ, Princeton University Press, 1996.

različitim državama, te da se jednako drugačiji načini izvedbe očekuju i od faze postsocijalizma.

Filozofski gledajući na razvoj i učvršćivanje ideologije (nacional)socijalizma, možemo se osvrnuti na misli hrvatskog filozofa Hijacinta Boškovića, koje razlaže Borislav Dadić u svom eseju *Filozofski temelji totalitarnih ideologija dvadesetog stoljeća u misli Hijacinta Boškovića*.²² Naime, Bošković razumije da se svaka država sastoji od dva ključna principa: principa mnoštva i principa jedinstva koji se može ostvariti samo u autoritetu, a svaki problem nastaje kada se naruši ravnoteža u principima i jedan preuzme vlast. U socijalizmu je do jedne mjere, smatra Bošković, princip jedinstva preuzeo vlast kako bi državu očuvao od anarhije, ali je u nekim područjima otišao predaleko i dao se u poništavanje nekih sloboda (prvenstveno slobode govora). Bošković podrazumijeva da ljudi državu smatraju svojim najvećim dobrom i da su uglavnom spremni žrtvovati svoj život za nju. Ipak, ističe da se u socijalističkim ideologijama događa promjena u viđenju ovog fenomena, odnosno, da se on intenzivira do mjere u kojoj dolazi do bezuvjetnog obožavanja države, i država postaje zadnji motiv moralnosti i prava. U ovakvom sustavu, država bi trebala uključivati sve i biti apsolutna vrijednost i norma svakog djelovanja, te je, shodno tome, moralno i pravilno samo ono što je u zakonima države. Kako njemački duh, tako i socijalizam gradi svoju državu na postavkama dinamizma i nastajanja u kojem sve nastaje iz nižih formi usavršavanjem i razvojem. Jedan od glavnih predstavnika ovog mišljenja bio je F. Nietzsche, koji potiče da se polučuju uspjesi i ide dalje. Iz ovakvog polazišta proizlazi i legitimitet zakona jačeg koji je neosporan, i u kojem jači uvijek čini dobro. Socijalizam je, kako ćemo vidjeti iz primjera Jugoslavije, bio živa i promjenjiva sila koja se po spomenutim načelima razvijala i objektivizirala u državi, a čije se osnove i principi primarno trebaju materijalizirati u figuri vođe.

S druge strane, pristupimo li socijalizmu s ekonomske i sociološke strane, možemo se osvrnuti na knjigu Geralda Allana Cohena, *Socijalizam – zašto ne?*²³, u kojoj u dva dijela slikovitim primjerima objašnjava ideje i realizacije socijalizma, te debatira o tome mogu li njegove pozitivne strane prevagnuti nad negativnima. On socijalizam ocrtava na primjeru grupe prijatelja koja odlazi na kamping i međusobno dijeli sve što su ponijeli sa sobom. Na taj način, cijeli kolektiv odgovara za sve stvari i njima raspolaže, a međusobno određuje i pravila i uvjete njihova korištenja. Među prijateljima postoje brojne razlike, ali međusobno

²²Borislav Dadić, *Filozofski temelji totalitarnih ideologija dvadesetog stoljeća u misli Hijacinta Boškovića*, *Obnovljeni život* (58) I, Zagreb, 2003., str. 23-33

²³Gerald Allan Cohen, *Socijalizam – zašto ne?*, KruZak, Zagreb, 2011.

razumijevanje i poduzetnički duh rade oko toga da se umanje nejednakosti, te tako svatko obavlja svoj dio posla i snosi svoj dio obveza i za to dobiva svoj dio nagrade Principi na kojima se ostvaruje funkcioniranje na kampiranju su princip jednakosti i princip zajedništva. Problem nastaje kada nakon kratkog vremena svi prijatelji, bez obzira na jednake prilike i mogućnosti za rast zajednice, počinju odbacivati uvjete socijalizma i počinju se ponašati kao kapitalisti.

Cohen smatra da bi se principi s početka kampiranja trebali prenijeti na širu zajednicu, ali ostavlja mogućnost i za drugačija razmišljanja, ovisno o društvu i njegovim preferencijama. Tvrdi da postojanje nejednakosti u društvu reflektira postojanje slobode izbora u svakodnevnom životu (na taj način je omogućena razlika u ishodu koja proizlazi iz slobode izbora). Cohen pokušava ilustrirati dobre strane jednakosti i života u zajednici, i smatra da, iako sve vrste nejednakosti koje postoje nisu u konfrontaciji s pravdom, načelno su sve nejednakosti za socijaliste neprihvatljive jer se sukobljavaju s principima jednakosti koji bi trebali biti u temeljima svake zajednice. Ističe da je “svaki pokušaj ostvarivanja socijalističkog ideala sukobljava se s utaborenom kapitalističkom snagom te individualnom ljudskom sebičnošću. Politički ozbiljni ljudi te prepreke moraju shvatiti ozbiljno. No to nisu razlozi da se diskreditira sam ideal.”, ali nadalje primjećuje da “čak i kada bih mogao dokazati da je socijalizam moralno superiorniji sustav u odnosu na kapitalizam, postoji sumnja da li bi se takav sustav mogao uspostaviti.”²⁴ Cohen zaključuje da je socijalizam najprivlačniji model organiziranja zajednice i da je socijalističko društvo ideal koji svakako treba pokušavati ostvariti.

S druge strane, govoreći o postsocijalizmu treba prvenstveno naglasiti to da je postsocijalizam zapravo prijelazno razdoblje iz jednog od zadnjih modernističkih pokreta u postmodernizam. U ovakvom se periodu, kako možemo i zdravorazumski predvidjeti, događaju izrazite promjene uslijed rušenja gotovo svih postojećih vrijednosti, a koje se događa upravo zbog rušenja jednog dotad okamenjenog društveno-političkog sustava, temeljenog prvenstveno na strogo ustanovljenim stupovima i granicama. Prestaje državnost kakvu mnogi jedinu poznaju (što zbog svoje životne dobi, a što zbog izrazite zatvorenosti prema vanjskom svijetu), javlja se dekonstrukcija identiteta koji se jedini poznavao, i svim time, dolazi se do stanja nesigurnosti u svim poljima života. Upravo uslijed ovih procesa, dolazimo sada prvi put vidljivih marginalnih skupina koje odjednom imaju pravo na slobodnu formaciju ili čak aktivaciju, nazovimo to kako god nam više odgovaralo, svoga identiteta.

²⁴ Ibid.

Zanimljivo se čini zaustaviti se kratko na tome što je zapravo socijalizam, odnosno, u kojem je obliku zapravo postojalo iskustvo života u socijalizmu. Smatram da je pravi odgovor zapravo taj da se, unatoč tome što je (uglavnom samo na papiru) nastojao na jednakosti, primarno temeljio na heterogenosti (jer znamo da je prilično nemoguće uopće ostvariti homogenost društva, a kamo li očuvati ju), te je zapravo bio pokret na kojem se u prvom trenu nastojalo, ali koji je nastavio biti samo nastojanje i nikad se nije zapravo i ostvario. Uzevši u obzir ovu tvrdnju, kao i činjeničnu, čak i poslovičnu cenzuru koja je postojala u svakom socijalizmu, zaključujemo da je tek na postsocijalizmu da fenomenološki konstruira socijalizam, uvijek imajući na umu to da su sve rekonstrukcije krnje, jer niti jedna od dostupnih reprezentacija nikad neće u potpunosti moći prikazati cijelu stvarnost kakva je bila u socijalizmu. Ipak, dužnost je antropologa posvetiti se ovom radu jer postoji stvarna potreba za definiranjem, pa, usudila bih se reći, i osmišljavanjem granica socijalizma i postsocijalizma, te formiranjem pozicije u kojoj se danas nalaze bivše socijalističke države.

1.2.b) SOCIJALIZAM U HRVATSKOJ

Mi ćemo se za potrebe ovoga rada, a i kako bismo izbjegli pretjerano širenje teme, bazirati uglavnom na Hrvatskoj, ili, recimo šire, Hrvatima koji su živjeli u Jugoslaviji. Naglašavam ovo zadnje kako bih istaknula važan proces koji se događa u ovom prijelaznom razdoblju, a definirao ga je Fredrik Barth u svojoj knjizi *Ethnic Groups and Boundaries*²⁵, govoreći da se etnički identiteti konstruiraju u kontaktu s drugima, odnosno da je određena kultura ujedno i baza za etnicitet. Točnije, Drugi konstruira identitet grupe, uvjetujući kako će se i što odabrati za razlikovanje od njega. Gledajući na Jugoslaviju, ali čak i razdoblja prije, primijetit ćemo još jedno mjesto razlikovanja koje se nalazi unutar istog etnika, a odnosi se na klasu. Naime, nije nam nepoznat sukob selo:grad koji se pojavljuje u svim modernim narativima već od sredine 18. stoljeća, a na kojima se, možemo slobodno tvrditi, temelji cijela književnost 19. stoljeća, pa čak i početka 20. I bez prisutnosti pravog Drugog, građani Hrvati (ili, točnije rečeno, stanovnici hrvatskih zemalja) su se potrudili očuditi seljaka do te mjere da im on postaje egzotičan toliko koliko je prosječnom Englezu egzotičan stanovnik Zambije. Kao i mnogo puta prije i poslije, nama nije bio potreban 'neprijatelj' izvana, imali smo ga unutar svojih granica. Hrvatska tako vrlo rano zaranja u klasne razlike, i ostaje zauvijek razjedinjena unutar svojih granica, imajući tako na svojim leđima ne samo Drugog koji se sastoji od svega što je izvan njihovih granica, nego i boreći se s Trećim koji se valja u blatu Slavonske šume, u obliku susjeda Šenoine

²⁵ Fredrik Barth, "Ethnic Groups and Boundaries." *Theories of Ethnicity: A Classical Reader*, Washington Square, New York, New York University Press, 1996., str. 294-325

Branke, onog koji navodi kumordinara Žorža da se dobro opere nakon što si je popio čašicu u krčmi s ocem Ivica Kičmanovića. Taj Treći je uvijek na margini, uvijek zaboravljen, ali i onaj o kojemu ovisi (nepostojeći) socio-politički napredak, a prema njemu se uvijek odnosi kao prema instinktivnom organizmu, koji preživljava bez upotrebe *ratia*, bez superega. Nije nužno isticati koliko ovakav položaj seljaka i radnika pogoduje formiranju Jugoslavije, temeljene na socijalističkoj jednakosti, koja, unatoč svojim obećanjima, nikad ne uspijeva *odtrećiti* Trećega, nego njegov položaj i nezadovoljstvo koristi na druge načine. Sada svi zajedno, i bogati i siromašni, stupaju u istom smjeru, ali, ne zavaravajmo se ni trenutka! Ovo se događa samo naizgled i za kamere. Treći u vremenu socijalizma ne samo da postoji, nego mu se opseg širi preko granica selo:grad i definira se pogodnošću u Sistemu. Sada Treći postaju svi oni koji nisu sluge sistema, oni koji ne nastoje na državotvornosti, i koji na taj način, a tu vidimo *pattern*, stoje na putu napretku. U socijalizmu u Jugoslaviji Drugi, ono po čemu se formira etnicitet i kultura, postaje prvenstveno kapitalistički Zapad, i protiv njega se vrlo militantno bori. Nastoji se također na, čak i nasilnom, prikazivanju toga da Treći ne postoji (jer takvo nešto nikako ne ide ruku pod ruku s krilaticom Bratstva i Jedinstva), ali Treći ne samo da postoji, nego je njegova margina sada dublja i opasnija nego ikad prije.

Upravo zbog ovakvog ishoda, a zbog prije spomenute potrebe toga da antropolozi definiraju što je moguće šire polje narativa socijalizma i postsocijalizma, daljnju ćemo raspravu temeljiti na važnosti osobnih narativa koji nam i danas mogu dati uvid u život Trećega u vremenu socijalizma, kao i njegovo odčuđavanje i mijenjanje pozicije u vremenu postsocijalizma. Smatram da je apsolutno nezaobilazno raditi čim više ovakvih istraživanja kako bi se dobilo što istančanije razumijevanje socijalističkog sustava i funkcioniranja njegovih institucija, ekonomije i, na kraju, pojedinaca, jer je bez ovakvog shvaćanja nemoguće razumjeti tranzicijski period koji nazivamo postsocijalizmom. Isključivo detaljnom analizom odnosa države, Partije, birokracije i ostatka aparata možemo doći do razumijevanja trenutnih transformacija u društvu, kako ekonomskih, tako i kulturnih.

Nadalje, valja uzeti u obzir i tvrdnju koju navode Škokić i Prica u uvodu svoga zbornika²⁶, a to je da valja iznova propitati svakodnevne kulturne prakse i pronaći nove diskurse i nove prakse prezentiranja. One imaju za cilj pronaći mjesto analitičkog subjekta postsocijalizma, koji zapravo uvijek donekle izmiče niveliranju u binarnim parovima socijalizam-postsocijalizam, i koji se nikada ne nalazi u „normalnom“ stanju tranzicije koje briše razlike (sjećanje, nepravde,

²⁶ Tea Škokić i Ines Prica, ur, *Horror – Porno – Ennui (kulturne prakse postsocijalizma)*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Nova etnografija, 2011.

povijest). Upravo ovu poziciju karakteriziraju kao stanje prazne težnje koja se nalazi između nemogućeg cilja i sadašnje ukočenosti i nemoći. Kako ćemo vidjeti, naši se subjekti nalaze u istoj nezavidnoj poziciji, i prilično dobro interpretiraju kompliciranost svoga položaja.

1.3. METODE – OSOBNI NARATIVI

Ono oko čega se slažu mnogi znanstvenici koji se bave poviješću, posebice studijima o identitetu, jest to da je jedan od najvećih problema usmene predaje to da je bazirana na individualnim sjećanjima. Okrenemo li se intelektualnoj tradiciji, posebice Mauriceu Halbwachsu, nailazimo na problem jer uviđamo da se smatra da povijest i sjećanja stoje na suprotnim stranama. Na povijest se gleda kao na nešto objektivno, dok je sjećanje isključivo subjektivno. Nadalje, povijest prati kognitivni interes u prošlosti, dok je sjećanje motivirano potragom za identitetom; povijest je kritična, dok je sjećanje apologetično, diskurs povijesti vodi do odčaravanja, dok diskurs sjećanja vodi do sakrilizacije. Povijest tako govori o stvarnosti prošlosti, dok sjećanje govori o istini sadašnjosti.²⁷ Unatoč tome što u ovakvom tumačenju sjedi dosta istine, možemo reći i da je možda pomalo pojednostavljeno. Naime, ono o čemu se često govori u kontekstu povijesti je to da je vrlo lako moguće da se događaju mijene u tome čega se i na koji način sjeća određena skupina ljudi. U ovom tumačenju je već spomenuti Maurice Halbwachs u svojoj knjizi *La mémoire collective*²⁸ ponudio novi koncept kolektivnog sjećanja, koji se temelji na postavci toga da postoji bazen s određenim brojem informacija kojemu pristup imaju svi pripadnici grupe. Kolektivno sjećanje se dijeli, prenosi i konstruira u grupi, a sve je utemeljeno na postojećem broju informacija koje su dostupne grupi. U takve mehanizme spadaju različite razine kolektivnog sjećanja, sve od osobnih događaja pa do cijelih kultura. Upravo ovakvi bazeni informacija dovode do situacija u kojima jedino sjećanje koje postoji jest ono koje je apsolutno analogno povijesti, jer niti jedno drugo sjećanje (ili u ono vrijeme samo informacija) nije dopušteno u određenom sustavu. Upravo je u tome važnost usmene predaje, koja tek sada, u razdoblju postsocijalizma, može početi otkrivati nove strane starih sustava, posebice ako se o sjećanjima na nju ispituje pojedince s margina sustava. Upravo zato, ne oslanjamo se na pitanje toga tko je u pravu, nego na pitanje toga tko ima pravo na sjećanje, možda sada po prvi put.

Usmena predaja kao dio znanosti, bolje rečeno, kao integralni dio povijesti svakoga događaja, unatoč svojoj očiglednoj važnosti, vrlo kasno dobiva na važnosti. Naime, usmena predaja ostaje

²⁷ Daniela Koleva, "Memories of the War and the War of Memories in Post-Communist Bulgaria", *Oral History*, Vol.34, No.2, War Memory, Autumn 2006., str. 205

²⁸ Halbwachs, Maurice, and Lewis A. Coser. *On Collective Memory*. Chicago, University of Chicago, 1992.

kao jedino logično oruđe u otkrivanju skrivene strane povijesti koja se naročito očituje u vremenima različitih totalitarnih sustava. Ono što se prvenstveno postiže otkrivanjem novih pogleda na već poznate događaje jest davanje glasa marginaliziranim skupinama. Teško je u dobu totalitarizma i rata odrediti samo jednu marginaliziranu skupinu, a to je još teže učiniti kada ispitanici ne pripadaju istom naraštaju, a time niti političkom ni društvenom kontekstu. Ovakvo određivanje marginaliziranih skupina vremenski se ne ograničava isključivo dobom socijalizma i diktature, nego ono, kako ćemo vidjeti iz nekoliko primjera, često ostaje aktualno i u vremenu postsocijalizma, dijelom zato što su neke skupine većim dijelom izumrle, neke su jednostavno naučene na to da nemaju glasa (a kako ih se uglavnom držalo pod kontrolom služeći se zastrašivanjem, nisu beskompromisno spremne na to da im se da glas), a dijelom zato što više (ili još) ne postoji izraženi interes za njihove priče.²⁹

U ovome ćemo radu čuti autobiografiju starije gospođe koja je prošla kroz dvije diktature, rat i izbjeglištvo, te već u tom slučaju nemamo samo glas marginalizirane skupine u diktaturi ili etniciteta koji se pokušava istrijebiti u ratu, nego i glas izbjeglice, ali i glas žene. S druge strane, imat ćemo priliku upoznati se i s autobiografijom mladića čiji su roditelji iz rata pobjegli u Austriju, gdje se on kasnije rodio, te ćemo dati glas marginalnoj skupini imigranata koji, većinom zbog svoje povijesti, ne mogu naći mjesto u jedinom društvu koje im predstavlja sadašnjost. Naš je glavni cilj iskoristiti pruženu mogućnost i pokušati osvijetliti što više različitih iskustava, i stvoriti kontinuiranu sliku formacije identiteta koja se događala u nasilnim kontekstima, ali koja je, kako ćemo vidjeti, tim izraženija.

Kako smo već napomenuli, u ovoj studiji predstaviti ćemo ispitanike iz triju naraštaja jedne obitelji koji su prošli kroz najburnije razdoblje u povijesti BiH i Hrvatske, odnosno, zadnjih 80ak godina. Svaki od sudionika istraživanja ima posebnu osobnu strategiju kojom se prezentira, obraća pažnju na specifične događaje i karakteristike, ali i dalje tvori cjelinu s ostatkom. Kroz njihove autobiografske narative, posebice ustanovljujući fokalne točke uz kojih proizlaze, pokušat ćemo doći ne samo do mehanizama identifikacije, nego i do konkretnih pojmova i koncepata s kojima se poistovjećuju i identificiraju. Također, otvara nam se mogućnost da promatramo postupak internaliziranja kulturalnih mehanizama koji su prevladavali u nekom periodu njihovih života. Unatoč tome što su naši ispitanici obiteljski

vezani i njihove se priče i prostorno i vremenski isprepliću, njihova sjećanja ne mogu biti unificirana.

Kako bismo započeli s ovim opširnim promatranjem, bitno je načiniti povijesno-prostorni okvir koji će nam pomoći ne samo u općem pozicioniranju priča, nego i u shvaćanju pojedinačnih perspektiva koje se pojavljuju u svakoj priči. Naime, najstarija od naših ispitanica, rodila se u predgrađu Banja Luke u studenom 1933., te ćemo odrediti 1933. godinu kao početnu godinu našega povijesnog okvira.

2. POVIJESNI OKVIR

2.1. JUGOSLAVIJA

Godine 1918. osnovana je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja 1929. dobiva i svoje službeno ime Kraljevina Jugoslavija, takozvana *Prva Jugoslavija*. S Prvim svjetskim ratom koji je završio relativno davno, 1933. godina predstavlja period velikih političkih nemira i nezadovoljstava unutar Jugoslavije, svima u ušima i dalje odjekuje atentat na Stjepana Radića koji se dogodio samo pet godina ranije, te posljedice koje je atentat donio, primarno Šestosjčanjske diktature koja je uvedena 1929., koja je značila ukidanje nacionalnih posebnosti i uvođenje jugoslavenske nacije s jugoslavenskim jezikom kao službenim. Štoviše, nove odredbe koje su nastupile s diktaturom potiču nasilne sukobe u kojima stradava mnogo prominentnih političara, primarno hrvatskih, ali onda i albanskih i makedonskih. Naime, napadi se izvršavaju na svaku javnu osobu koja izražava svoje neslaganje s postojećom vlašću, te tako, među mnogima, umiru Đuro Đaković i Milan Šufflay, a atentati se vrše i na pravaša Milu Budaka, te vođu seljaka, Vladka Mačeka. Ovakav razvoj događa potiče i prvi ustaški ustanak pod vodstvom Ante Pavelića 1932., a događaji po Oktroiranom ustavu iz 1931., koji dodatno umanjuje ulogu nesrpskih naroda kulminiraju u Marsejskom atentatu na kralja Aleksandra 1934.³⁰

Nova previranja napokon dovode do Sporazuma Cvetković-Maček 1939., u kojemu je osnovana Banovina Hrvatska. Sporazum je doveo do formiranja koalicijske vlade u kojoj je Maček postao potpredsjednik. Nastaje Banovina Hrvatska, upravno-teritorijalna jedinica u sastavu Kraljevine Jugoslavije. Uglavnom je obuhvaćala područja s većinskim hrvatskim pučanstvom, činile su je dotadašnje banovine Savska i Primorska, te kotari Dubrovnik, Ilok, Šid, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Imala je široke samoupravne ovlasti, bliske

³⁰ *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2003.

statusu federalne jedinice. Hrvatskoj su utvrđene njezine ovlasti, koje su uključivale poljoprivredu, trgovinu, industriju, šume, rudnike, građevine, socijalnu politiku i zdravstvo, tjelesni odgoj, prosvjetu i unutarnju upravu. U nadležnosti države ostali su vanjski poslovi, vojska, policija i vanjska trgovina.³¹

Hrvati su dočekali stvaranje Banovine kao prvi korak prema hrvatskoj nezavisnosti. Suvremeni hrvatski ustav uključio je uspostavu Banovine Hrvatske u izvorišne osnove, navodeći da je njome obnovljena hrvatska državna samobitnost u Kraljevini Jugoslaviji. Ovakav razvoj događaja nije odgovarao ostatku Jugoslavije, a, nakon nemira i srpskog ustanka, zajedno s burnim ratnim stanjem u njenoj okolini, dolazi do njezina trenutačnog raspada u travnju 1941., bez borbe, kada i kralj i vlada bježe u inozemstvo. Granice su skrojene po želji okupatora. Poslije proglašenja NDH, 10. travnja 1941. nije bilo ni dana bezvlašća jer su se sve institucije Banovine Hrvatske stavile na raspolaganje novouspostavljenoj državi. Tada počinje diktatura Ante Pavelića, ustaškog Poglavnika, koji zdušno surađuje s Nijemcima i Talijanima. Diktatura se, kao što to običava biti, uvlači u sve strukture društva, te tako određuje položaj svih društvenih slojeva, način obrazovanja, kulturu, itd. Škole su u NDH bile veliki i važan pronositelj ustaške ideje, osnovno obrazovanje bilo je omogućeno svima, ali se smatralo da djevojčice ne moraju dobiti više od četiri godine službenog obrazovanja. Ova vlast traje do 1945., kada je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije oslobodila teritorije pod NDH, završivši svoj pohod masakrom na Bleiburgu.³²

Novoosvojeni teritorij tada je pridružen već nastaloj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, nastaloj 1943. Ova država bila je pod punom vlašću Komunističke partije Jugoslavije, na čijem je čelu od 1939. do 1980. bio Josip Broz Tito. Vodeća uloga Komunističke partije Jugoslavije bila je zajamčena ustavom iz 1946. i kasnijim ustavima. Vojska, koja u početku nosi naziv Jugoslavenska armija a od 1953. Jugoslavenska narodna armija (JNA), bila je pod striktnom partijskom kontrolom, te je imala poseban položaj u političkom sustavu, koji je do izražaja došao u razdoblju raspada države. Josip Broz Tito je koncentrirao u svojim rukama sve ključne položaje u državi i njegov je autoritet bio neupitan sve do njegove smrti 1980. godine. Nakon njegove smrti, najviše tijelo vlasti u SFRJ postaje kolektivno predsjedništvo od osam članova (po jedan iz svake republike i pokrajine), koji se rotiraju na mjestu predsjedavajućeg svakih 12 mjeseci.

³¹ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije 1918. - 1991.: hrvatski pogled*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1998.

³² Ibid.

Jugoslavija je od 1947. do 1951. provela svoj prvi petogodišnji plan. Agrarnom se reformom iz 1945. propisalo zavisno od kvalitete zemljišta, zemljišni maksimum od 25 do 35 hektara, a nacionalizacijom su se povećali državni zemljišni fondovi. Društveni i politički sustav razvijao se od početka 1950-ih, pod krilaticom *Jugoslavenski put u socijalizam*, u originalnom pravcu nazvanom samoupravni socijalizam, baziranom na tzv. društvenom vlasništvu (umjesto državnog vlasništva, proklamiranog u SSSR-u i drugim komunističkim zemljama) i društvenom (ili "socijalističkom") samoupravljanju. Ipak, u praksi se ovo nije mnogo razlikovalo od državnog vlasništva, te se u ovakvim akcijama nasilno oduzimala zemlja i vlasništvo individuama i davala na korištenje državi.

Jugoslavija je umnogome predstavljala jednu vrstu totalitarnog sustava, onoga koji neki teoretičari nazivaju benevolentnom diktaturom³³ (teoretskom vrstom vlade u kojoj vođa ima apsolutnu političku moć, ali se njegov apsolutizam percipira u službi dobra cijele populacije; benevolentni diktator može uvesti dijelove demokracije u neke odluke različitim referendumima, ili dajući ograničenu moć odabranim predstavnicima; život u ovakvom sustavu donosio je jednakost i dobre životne uvjete: "...All Yugoslavs had educational opportunities, jobs, food, and housing regardless of nationality. Tito, seen by most as a benevolent dictator, brought peaceful co-existence to the Balkan region, a region historically synonymous with factionalism."³⁴), ali drugi ističu i tamnu stranu Sustava: socijalistički progoni, ubojstva i vrlo stroga kontrola svih građana bila je neupitna, a pripadnost Partiji gotovo neizbježna za profesionalni napredak.³⁵ Nakon Titove smrti, s rastom krize, ali i općeg nezadovoljstva, počinju previranja, te 1990. kreću prvi nemiri u Hrvatskoj.

2.2. DOMOVINSKI RAT

Pripreme za rat obavljane su puno prije nego je on počeo, i mogu se naći u stvaranju prvog koncepta Velike Srbije³⁶. Ova se ideja temelji još na pisanjima Slobodana Jovanovića iz 1939.³⁷, u kojima je zahtijevao da se ostatak Jugoslavije, osim Dravske banovine koja je pokrivala slovensko etničko područje, upravno objedini pod zajedničkim nazivom Srpske zemlje, s prijestolnicom u Skopju. Prvi opsežniji dokument s ovim programom pod naslovom

³³ Susan Shapiro i Shapiro, Ronald, *The Curtain Rises: Oral Histories of the Fall of Communism in Eastern Europe*, London, McFarland & Company, 2004.

³⁴ Ibid., p. 112

³⁵ Sabrina P. Ramet, „The Roots of the Yugoslavian collapse“ in *Thinking about Yugoslavia*, New York, Cambridge University Press, 2005., 54-76

³⁶ Stipe Mesić, „Put u rat“. U: Branka Magaš i Ivo Žanić., ur. Zbornik radova *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Jesenski i Turk, Zagreb-Sarajevo, 1998. str. 27-39

³⁷ Ibid.

„Homogena Srbija“ datiran je 30. lipnja 1941., a napisao ga je odvjetnik Stevan Moljević.³⁸ Taj se pothvat tada nije ostvario, zaustavile su ga partizanske sile 1943. u bitci na Neretvi, ali se projekt Velike Srbije s granicama Virovitica-Karlovac-Karlobag počeo spominjati i provlačiti opet 1990., a onda i dalje tijekom rata.

Početak rata u Jugoslaviji, kao i njegov razvoj, teško je razgraničiti i kronološki, i po državama sudionicama, jer je on i u pripremama, i u samom tijeku vezan uz zbivanja u svim zemljama. Naime, ti su prostori bili vrlo međusobno spojeni, i upravo su zato i donijeli tako pogubne posljedice na cijelom prostoru Balkana. Može se reći da je jedan od glavnih krivaca za rat svakako bio Slobodan Milošević i njegov režim u sprezi s vojnim vrhom, Štabom Vrhovne komande s generalom Veljkom Kadijevićem na čelu. Iako je početak rata bio pod maskom obrane svojega naroda, brzo su se vidjele prave namjere: maska obrane Jugoslavije pala je onoga trenutka kad se začuo agresivni poziv: *Svi Srbi u jednoj državi!*. U planiranju rata s idejom Velike Srbije, uz Miloševića je već od 1989. sudjelovao i vrh JNA, što potvrđuje i reorganizacija JNA u drugoj polovici osamdesetih, zajedno s kasnijim podčinjavanjem Teritorijalne obrane republika Štabu Vrhovne komande, kao i s konačnim razoružavanjem TO u svibnju 1990. Odluka o razoružavanju provedena je samo u Sloveniji i Hrvatskoj, a zajedno s potpunim podčinjavanju Vrhovnom Štabu, domicilne su države izgubile ikakvu vezu s vojskom. Sve se ovo odvijalo pod maskom antibirokratske revolucije, ali je vrlo rano u počecima rata postalo jasno kako se radilo o planiranom i strateškom razoružavanju 'neprijatelja'.³⁹

Srpska manjina u Hrvatskoj započinje 17. kolovoza 1990. oružanu pobunu uz podršku Srbije i JNA. Slobodan Milošević je 19. kolovoza pismom optužio hrvatske vlasti da "Srbima ukida pravo na slobodno izražavanje mišljenja". Sukobi eskaliraju postupno; u nezaustavljivom rastu krize, koja od napetosti i povremenih incidenata prerasta u globalni rat, ključnu ulogu ima ponašanje vodstva JNA, koje u potpunosti staje na srpsku stranu. Tako ona dobiva ogromnu vojnu premoć, a Muslimani u Bosni i Hercegovini i Makedonci bivaju gurnuti u situaciju da se, kao i Albanci, Slovenci i Hrvati, moraju odupirati srpskom nacionalizmu. Krajem lipnja 1991., Slovenija i Hrvatska istovremeno donose odluku o razdruživanju iz SFRJ. Dana 8. listopada 1991. Slovenija i Hrvatska proglašavaju da je odluka o osamostaljenju stupila na snagu.

³⁸ Bože Čović: *Izvori velikosrpske agresije – rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, August Cesarec – Školska knjiga, Zagreb 1991, str. 141-147

³⁹ Stipe Mesić, „Put u rat“ u: Branka Magaš i Ivo Žanić., ur. Zbornik radova *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Jesenski i Turk, Zagreb-Sarajevo, 1998. str. 27-39

Nakon daljih napetih pregovora na međunarodnom nivou, u siječnju 1992. niz država u svijetu priznaje samostalnost Slovenije i Hrvatske. Zatim su pravo na samoopredjeljenje iskoristili i Bosna i Hercegovina (voljom velike većine Hrvata i Muslimana na referendumu, suprotno volji većine Srba koji apstiniraju) i Makedonija. Srbija je započela izrazito surovu agresiju na BiH, koja traje 1992.-1995. Nakon uspješnih operacija u Hrvatskoj, jedinice HVO i Armije BiH, uz podršku iz Hrvatske, prešle su u napadaj i u BiH i ozbiljno potisnule Srbe. Pod međunarodnim pritiskom, slijedi primirje i zatim sklapanje bizarno skalupljenog provizorija s međunarodnim protektoratom nad BiH, koji je doduše zaustavio rat ali na dulji je rok neodrživ. Daytonski sporazum podijelio je BiH na dva dijela - Federaciju BiH i Republiku Srpsku. Danas se Bosna i Hercegovina sastoji od dva entiteta i jednoga distrikta.

2.3. RAT U BIH

Rat u BiH se vodio između 1. listopada 1991. i 14. prosinca 1995. godine. Suprotstavljene snage su bile Republika Bosna i Hercegovina i samoproglašeni srpski i hrvatski etniteti unutar Bosne i Hercegovine, Republika Srpska i Hrvatska Republika Herceg-Bosna, koje su podržane od SR Jugoslavije i Republike Hrvatske. Rat je bio dijelom raspada SFRJ, kao nova epizoda velikosrpske agresije.⁴⁰ Nakon slovenskog i hrvatskog odcjepljenja od Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije tijekom 1991. godine, multietnička Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, koja je bila naseljena muslimanskim Muslimanima-Bošnjacima (44 %), pravoslavnim Srbima (31 %) i katoličkim Hrvatima (17 %), na referendumu 29. veljače i 1. ožujka 1992., izglasala je neovisnost. To su odbili politički predstavnici Srba (SDS), koji su bojkotirali referendum i spriječili njegovo održavanje u pojedinim dijelovima zemlje, u siječnju proglašeni dijelom Srpske Republike BiH. Nakon proglašenja neovisnosti, bosanskohercegovački Srbi koje je podržavala srbijanska vlada Slobodana Miloševića i Jugoslavenske narodne armije (JNA), mobilizirali su svoje snage unutar Republike Bosne i Hercegovine kako bi prisvojili što više prostora koji će proglasiti za srpski teritorij, što se uskoro pretvorilo u velikosrpsku agresiju diljem zemlje, popraćenu etničkim čišćenjem Muslimana u Podrinju, Hrvata u Bosanskoj Posavini te Muslimana i Hrvata u Bosanskoj Krajini. Krajem 1992., zbog gubitka teritorija u istočnoj Bosni (Podrinje) i velikog preljeva muslimanskih izbjeglica u središnju Bosnu, uz svesrdnu potporu britanskih agenata koji su pripremili teren, izbio je hrvatsko-muslimanski rat, rat unutar rata, koji se potom širi na sjevernu i središnju Hercegovinu. Sporazumom, potpisanim u Washingtonu, 18. ožujka 1994.,

⁴⁰ Nigel Thomas, Mikulan, Krunoslav i Pavlović, Darko, *The Yugoslav Wars: Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992–2001*. Osprey Publishing, 2006.

uspostavljena je Federacija Bosne i Hercegovine, kojom je obnovljeno savezništvo Bošnjaka i Hrvata. U zajedničkim operacijama, u kojim je glavnu ulogu imala hrvatska vojska, oslobođen je velik dio zapadne Bosne.⁴¹

Nakon genocida u Srebrenici i drugog masakra na sarajevskoj tržnici Markale, NATO je intervenirao granatirajući važne položaje vojske Republike Srpske, što se uz oslobađanje zapadne Bosne, pokazalo kao ključno u okončanju rata. Rat je priveden kraju potpisivanjem Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, u Parizu 14. prosinca 1995. Mirovni pregovori održani u gradu Daytonu, u američkoj saveznoj državi Ohio, završeni su 21. studenog 1995. Uspjeli pregovori, poznati su pod nazivom Daytonski sporazum, čiji je sastavni dio Ustav Bosne i Hercegovine, koji određuje današnju Bosnu i Hercegovinu.

Rat je bio obilježen žestokim napadima, prekomjernim i neselektivnim granatiranjem, etničkim čišćenjima, koncentracijskim logorima, masovnim pokoljima i silovanjima. Događaji poput opsade Sarajeva i genocida u Srebrenici, postali su simboli ovoga rata. Prema izvješću američke Središnje obavještajne agencije (CIA) iz 1995⁴²., utvrđeno je da su snage Srba u Bosni i Hercegovini odgovorne za 90 % ratnih zločina počinjenih tijekom sukoba. Početkom 2008., Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY)⁴³ osudio je 45 Srba, 12 Hrvata i 9 Bošnjaka zbog ratnih zločina, počinjenih tijekom rata u Bosni i Hercegovini⁴⁴, još se održavaju suđenja četvorici glavnih srpskih zapovjednika u Haškom tribunalu, dok je četiri slučaja proslijeđeno Sudu BiH, koji se, uz njih, bavi i slučajevima koji nisu primarno bili na Tribunalu. Prema najnovijim izvještajima, u ratu je stradalo oko 100.000 - 110.000 osoba, a raseljeno je oko 2.2 milijuna, što ga čini najkrvavijim sukobom u Europi nakon završetka Drugog svjetskog rata.

2.4. POKOLJ U PRIJEDORU

Vrlo važna epizoda iz nedavne povijesti koja će se pojavljivati u intervjuima je konkretan događaj iz zadnjeg rada, točnije, pokolj u Prijedoru, o kojemu valja reći osnovne informacije kako bismo znali o čemu govore naši ispitanici. Naime, Pokolj u Prijedoru odnosi se na niz

⁴¹ Jovan Divjak, "Prva faza rata u BiH 1992.-1995." u: Branka Magaš i Ivo Žanić., ur. Zbornik radova *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Jesenski i Turk, Zagreb-Sarajevo, 1998. str. 45-67

⁴²Central Intelligence Agency, "Ethnic Cleansing" and Atrocities in Bosnia: *Bosnian Handout*, The Federal Government, The USA, 1995, web, 4. lipnja 2015.

⁴³ *Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro): Judgment of 26 February 2007*. Den Haag: Cour Internationale De Justice, 2007. International Criminal Tribunal of Former Yugoslavia. 26. veljače 2007. Web. 17. lipnja 2015.

⁴⁴ "LISTING OF CASES INCLUDED." *Case Law of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*:. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 30 lipnja 2003. Web. 17 svibnja 2015.

ubojstava i ratnih zločina te etničko čišćenje od oko 50.000 nesrpskih stanovnika koje su počinili JNA i srpska paravojska u okolici i u samom Prijedoru 1992. tijekom rata u Bosni i Hercegovini. To je drugi najveći masakr u ratu u Bosni, nakon genocida u Srebrenici.

Sve počinje na ljeto 1991., kada teško naoružana brigada Pančevo iz Srbije stiže u Prijedor, s navodnim razlogom rata u Hrvatskoj (brojni tenkovi iz Banja Luke prošli su kroz Prijedor na svojem putu prema Kostajnici, Petrinji i Karlovcu). Razni rezervisti smjestili su se u obližnjem hotelu, što je počelo izazivati nemir među građanima. Te iste godine, srpska vojska u suradnji sa SDS-om u tajnosti naoružava srpsko stanovništvo Prijedora i okolice. Bošnjaci i Hrvati vrlo brzo shvaćaju prijeteću opasnost, ne samo od naoružanih susjeda, nego i od rastuće srpske propagande (o tome ćemo govoriti nešto kasnije, navodeći mnoge izvore) pa već 1991. počinju iseljavanja. Početkom 1992. počinju u političke promjene, te je 17. siječnja skupština srpskog naroda u općini Prijedor odobrila pristupanje općine Prijedor SAO Bosanskoj Krajini kako bi se provelo stvaranje zasebne srpske države u Bosni. Nekoliko mjeseci kasnije, SDS odlučuje da Srbi moraju preuzeti općinu, što se i događa u noći sa 29. na 30. travnja, kada su u Prijedoru nasilno preuzete funkcije predsjednika i potpredsjednika općine, ravnatelja poštanskog ureda, načelnika policije, suda, banke, itd. Nakon preuzimanja svih funkcija, pojačana je vojna prisutnost a srpska policija je postavila kontrolne točke po gradu.

Deseci tisuća ljudi je protjerano iz regije, tako da je do 1997. prema procjenama *Human Rights Watch*-a ostalo još samo 600 Bošnjaka i 1405 Hrvata u Prijedoru. Hrvatski svećenik fra Tomislav Matanović je u rujnu 1995. Nestao, a njegovo tijelo, zajedno s tijelima njegovih roditelja pronađeno je prije desetak godina u raznesenom bunaru u dvorištu njegove kuće. Katolička crkva i sve džamije u Prijedoru su razorene 1992. Napadači su bacali granate u kuće te potom ubijali i pljačkali ukućane. Prema procjeni, u proljeće 1992. između 40 i 60 Bošnjaka i Hrvata je tjedno napuštalo općinu Prijedor. Prema izvještaju UN-a iz lipnja 1994., iz općine Prijedor je protjerano 52,811 Bošnjaka i Hrvata. Povjerenstvo je izračunalo da se između 1991. i 1993. broj Srba u općini povećao sa 47,745 na 53,637 dok se broj Bošnjaka smanjio sa 43,300 na 6,124, a broj Hrvata se smanjio za 3,131 dok se broj ostalih narodnosti smanjio sa 6,350 na 2,621. Taj čin je okarakteriziran kao zločin protiv čovječnosti.

U mjestu Kozarac u okolici Prijedora, mještani su htjeli zadržati kontrolu nad svojim gradom. Vodili su se pregovori oko predaje Kozarca srpskim ovlastima, no bez uspjeha. Nakon toga, grad je opkoljen a sve telefonske linije su odsječene. Napad je započeo 25. svibnja i završio za dva dana: vojni konvoj je otvorio vatru na kuće i kontrolne točke a istodobno je započelo

granatiranje sa brda. Oko 5000 vojnika je sudjelovalo u napadu. Nakon akcije, vojnici su strijeljali preostale stanovnike u njihovim kućama, dok su drugi pobjegli. Kuće su zapaljane ili srušene teškim topništvom. Stanovnici koji su se predali su odvezeni u konvoju, no na cesti Prijedor-Banja Luka su žene odvojene i odvezene u logor Trnopolje a muškarci u logore Omarska i Keraterm.

U logoru Trnopolje, prema procjenama Ujedinjenih Naroda, nalazilo se između 5,000 i 6,000 zarobljenika, od kojih su 300 bili djeca, 3,000 žene a ostali muškarci, mnogi od kojih su bili starije dobi. Na toj lokaciji odvijala su se mnogobrojna kršenja ljudskih prava. Broj poginulih tijekom ostanka u logoru je nepoznat: Međunarodni sud pravde navodi da je neupitno utvrđeno da je najmanje 20 ljudi ubijeno tamo, dok druge procjene sežu od 170, preko 200, pa čak i do 500 žrtava. Novija otkrića dviju masovnih grobnica upućuju na brojeve koji nadilaze 500. O logoru Trnopolje je svjetska javnost saznala 5. kolovoza 1992. godine kada je ITN objavila televizijske snimke izmučenih logoraša iza bodljikave žice. Slika izgladnjelog Fikreta Alića objavljena je na naslovnici časopisa Time. (slika u prilogu). Logori Omarska i Keraterm i po ideji, i po izvedbi vrlo su nalikovali logoru Trnopolje.⁴⁵

Za zločine počinjene na ovom području, prvenstveno logore Omarska i Keraterm, ICTY je obradio slučaj Tadić⁴⁶, te s njim vezane i slučajeve Radić, Knežević, Sikirica, Kolundžija, i ostale, optužujući ih za skupljanje logoraša, premlaćivanja, ubojstva (Tadić je optužen za ubojstvo dvojice policajaca i petero civila u Kozarcu), mučenja, silovanja, itd. Neki od zapovjednika logora prebačeni su na sud BiH, a za ova dva logora ICTY i sud BiH optuženima su dodijelili ukupno 182 godine zatvora.⁴⁷

⁴⁵ Jennifer Trahan, *Genocide, War Crimes, Crimes Against Humanity*. Human Rights Watch, 2006.

⁴⁶ ICTY - International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, "Cases - Tadić (IT-94-1)". N.p., 2001. Web. 14 prosinca 2015.

⁴⁷ Sikirica (15) kao zapovjednik logora Keraterm, Kolundžija (3) za zloupotrebljavanje pozicije, Banović (8) za mučenja, Kvočka (7) kao zapovjednik logora Omarska i za mučenja i ubojstva, Prcać (5) kao zapovjednik logora Omarska, Mejakić (21) kao zapovjednik logora Omarska, Knežević (31) jer je, iako nije imao nikakvu formalnu poziciju, iz dokazanoga imao dovoljan autoritet da radi što god želi u logorima (ubojstva, mučenja silovanja), Kos (6) kao zapovjednik logora Omarska, mučenja i ubojstva, Radić (20) kao zapovjednik logora Omarska, silovanja, mučenja i ubojstva, Žigić (25) za premlaćivanja i ubojstva, Gruban (7) i Fuštar (9) kao šefovi smjene u logoru Omarska

3. OSOBNI NARATIVI

3.1. TOMISLAV NIKIĆ

„OBEĆANA ZEMLJA U KOJU SE NE ŽELIMO VRATITI“

„Tomislav, student, što se tiče nacionalnosti, to bi bilo jedno kritično pitanje zato što nikad prije nisam znao pravo reći.“

Tomislav Nikić rođen je 17.2.1992. u Beču, roditeljima Ivani i Jeronimu Nikić koji su u se u Beč doselili godinu dana ranije iz Banja Luke, BiH, a za njima je uskoro izbjegla i cijela Ivanina obitelj, otac, majka i dvije mlađe sestre. Dugo su zajedno živjeli pod istim krovom i preživljavali prvo od pomoći koja je pružana izbjeglicama u hrvatskoj misiji, a kasnije radeći različite teške fizičke poslove, dok si na kraju nisu osigurali stalna radna mjesta na pozicijama u struci. Tomislav je najstarije dijete u obitelji Nikić, i ima mlađeg brata i sestru koji su se rodili nakon Domovinskog rata. Tomislav je završio osnovnu i srednju školu u Beču, te trenutno studira medicinsko računalstvo i japanski jezik na Sveučilištu u Beču.

3.1. a) STIGMA IMIGRANTA

Kada sam objasnila da me zanima kako on shvaća svoj identitet, odmah se fokusirao na svoj status imigranta u vlastitoj domovini, odnosno, u jedinoj domovini koju ima, Austriji. Naime, čim je krenuo u osnovnu školu, osjetio je utjecaj stigme koja će ostati prisutna sve do sad, razlike koju on objašnjava oprekom koja se pojavljuje kod djece rođene u Austriji, a to je jesu li ili nisu čisti Austrijanci. Čisti Austrijanci, kako on tumači, su oni koji imaju austrijsko podrijetlo s obiju strana, i materinji jezik im je njemački. Unatoč tome što je u vrtiću naučio savršeno i bez ikakvog stranog naglaska govoriti njemački jezik (naglasio je da se kod njih u kući uvijek govorio isključivo hrvatski, i to kako bi se njegovala tradicija), toliko da bi se 'otkrilo' da nije Austrijanac tek kada bi rekao kako se zove, Tomislav je uvijek i bez iznimke imao osjećaj da mora nositi stigmu imigranta.

Ipak, smatram da je vrlo zanimljivo obratiti pažnju na činjenicu da je 'go-to' odgovor, prva stvar o kojoj se razgovara, bilo baš to – biti imigrant u stranoj zemlji. U daljnjem razgovoru pokušavam otkriti krije li se problem u izravnoj netoleranciji, ili u tome da je Tomislav objeručke prihvatio ulogu Drugoga u društvu, i iznosi li sada toj ulozi pripadajuće narative, koje možda u svojoj suštini ne nose mnogo sadržaja.

U istom tonu, Tomislav bečko društvo opisuje kao vrlo rasističko, unatoč tome što je toliko multikulturalno:

„U narodnoj školi (*Volksschule*) je bio problem što je bila jedna odbojna učiteljica jako, vrlo 'rasistična', i bilo je zanimljivo vidjeti kad ti dođe učiteljica, osoba koja bi te u životu trebala usmjeravati u nekim stvarima, kad ti dođe i kad ti pravi ogromnu razliku između tebe i svih ostalih. To ostavlja ružan osjećaj, i tad i kasnije. Jedan primjer je bio, recimo, kad smo se na kraju četvrtog razreda upisivali u nižu gimnaziju. Tu imaju dva različita stupnja, niža gimnazija za učenike koji su dobri, i srednja (*Mittelschule*) koja je za one koji možda nisu toliko dobri za tu nižu gimnaziju. I onda, ja sam bio primljen u nižu gimnaziju, i rekao sam to toj učiteljici i ona je mene napala: 'Šta?! Ti ne možeš biti primljen! Ti ne znaš pravo ni njemački, ti oduzimaš mjesto Austrijancima!'"

Ova apsolutno nekorektna izjava jedne učiteljice samo još jače produbljuje narativ drugosti koji održavaju obje strane – vrlo plitke predrasude u stanju su nadvladati istinom koja je, ako ništa, onda barem faktualna. Također, ovdje jasno vidimo važnost jezika, koji je, kako vidimo, jedno od glavnih oruđa kojim se razlikuju 'naši' od 'drugih', kojim se procjenjuje razina integracije, i koje, u konačnici, služi za prosudu i presudu svim pridošlicama. Možemo, dakle, zaključiti, da je jezik jedan od glavnih atributa koji je u stanju kompromitirati Goffmanov virtualni društveni identitet⁴⁸, i koji može (ako ne i mora) ugroziti poziciju pojedinca koji ga, u ovom slučaju čak i nerealno i apsolutno hipotetski, ne posjeduje.

Tomislav spominje i to kako je uvijek osjećao nepomirenost mentaliteta koji je bio prirodan u njegovom obiteljskom okruženju i u okruženju drugih Hrvata s kojima ima kontakt u Beču s općenitim mentalitetom tzv. ostalih Bečana, Austrijanaca i stranaca. Naglašava izrazite razlike u načinu na koji se pristupa ljudima, poznatima i nepoznatima: dok je on navikao na toplinu i neposrednost, uključivost i otvorenost, sa 'strancima' se uvijek mora suočavati s tim da se opravdava za svaku interakciju koju pokušava započeti. Zanimljivo je zamisliti se ovdje govorimo li o realnoj 'toplini karaktera' koja proizlazi iz različitih mentaliteta, ili samo govorimo o jednostavnom strahu prema nepoznatom. Ukoliko se radi o drugome, opet se suočavamo s duboko usađenim predrasudama koje je gotovo nemoguće odagnati. Ovakve su predrasude, po svemu sudeći, obostrane, svestrane, i svakodnevno produbljivane. Također, toliko su moćne da su postale samo-ostvarive – svakom svojom aktivacijom, one produbljuju mogućnost svoga ostvarivanja u ljudskom ponašanju.

Ipak, Tomislav tvrdi da je svjestan toga kako se ovakva atmosfera razvila: kad je bio mlađi, osjećao je teret toga da je stranac, ali nije bio jedini koji je ovaj konstrukt poznao ili ga

⁴⁸Erving Goffman, "Stigma and Social Identity." *Stigma; Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963., str. 53

ispunjavao značenjem, nego je, dapače, ovakav način percipiranja bio svojstven svim njegovim vršnjacima: mnogi su bili stranci u Austriji, različitog porijekla i povijesti, i svi su toga bili svjesni. Današnji *a priori* animozitet sviju prema svima (a sebe ne isključuje iz ove priče) može se tumačiti kao razvoj upravo toga potenciranja opreka *naše* : *strano*, a kao rezultat toga i pojavljivanje spomenute nevjerojatne hladnoće koja postoji u društvu u kojemu on živi. Ističe to da se i dan-danas ugodnije osjeća družeći se s različitim stranim studentima koji dolaze studirati u Beč (uglavnom iz zemalja EU-a), nego s Austrijancima, ali i to da se na početku studija osjećao primoranim svrstati se u grupu 'stranaca' jer ga Austrijanci nisu prihvaćali kao svoga. Ipak, ovdje se postavlja pitanje može li se donijeti ovoliko jednoobrazan zaključak iz narativa kojega je izrekao sam: on bježi strancima jer ga Austrijanci ne prihvaćaju kao svoga, ali on sam priznaje da mu se Austrijanci ne sviđaju i ne zanimaju ga jer imaju previše različitosti mentaliteta s njim, uglavnom *a priori*. Dakle, dalo bi se zaključiti da su predrasude podjednake s obje strana, i da obje strane prihvaćaju drugost kao vjerojatno jedini *modus operandi* u društvu.

Tomislav nastavlja priču o svom identitetu prebacujući se na osvrt austrijskog školstva do fakulteta. Naglašava kako je nevjerojatno to da on do svoje osamnaeste godine nikad nije učio ni o čemu drugome osim o Austriji, bilo to u povijesti, književnosti ili nečemu trećem. Na pitanje kada je on shvatio da je to slučaj, odgovara da naravno da je primijetio, ali se nije usudio to komentirati jer na taj način: „automatski dobivaš ekstra lebdeći uskličnik nad glavom koji samo govori: 'E, ovaj je još drugačiji nego što su svi drugi, nemoj se s njim ni slučajno družiti!'“ Razmišljao je o tome je li moguće da je njegova generacija specifična, s obzirom na širi kontekst prvog vala velike imigracije u Austriji koja se dogodila otprilike u vrijeme kad se on rodio, ali kaže da, nažalost, nema razlike ni kasnije, promatrajući svog brata i sestru.

„Evo, recimo, s Matejem [mlađi brat, op.a.] se nitko nije htio družiti cijelu školu, i to zato što je miran i nenametljiv. Ali to je austrijsko školstvo. Ovdje se ljude ne angažira da se trude, da se druže, da surađuju. Ovdje postoje 'dani otvorenih vrata' da se onda svi pokažu kako se druže, ali to je uvijek organizirano. Rijetko se događa nešto spontano. Ili recimo. Oni nas tjeraju da stvaramo grupe na faksu za projekte, ali to ne funkcionira! Oni su morali imati poseban sat gdje su nam rekli: 'ajde, okrenite se, pitajte druge da budu u vašoj grupi!' I sad je s *Facebookom* lakše, jer onda si napravimo tamo velike grupe pa se već nekako rasporedimo. To čak i funkcionira. A, recimo, imam osjećaj da je u Hrvatskoj drugačije. Možda je to taj neki socijalizam koji ovdje ne postoji. I možda ljudi u Hrvatskoj idu s drugim ciljem, čini mi se kao da im je glavno na umu to kako će se izvući da ništa ne naprave, a dobro prođu, ali mi smo ovdje u drugom ekstremu.“

Zanimljivo je da je Tomislav vrlo brzo promijenio priču: iako je netom spomenuo to da su Austrijanci povučeni i hladni, te da ih to čini različitima od njega i njegove obitelji, sada spominje da se s njegovim bratom nitko ne druži jer je tih i povučen. Možemo reći da se čini da je Drugost u Tomislavovom narativu postala opće mjesto koje se ispunja različitim značenjima i u kojemu se nalaze razlozi svim problemima – njega Austrijanci ne vole jer je topao i otvoren, drugačijega karaktera, dok njegovog brata ne vole jer je miran i povučen, ali oboje vjerojatno dolazi iz istog izvora, ne vole ih jer nisu Austrijanci. U suštini, svaki problem socijalizacije koji se svakako može dogoditi u okruženju kao što je škola ili fakultet, u Tomislavom narativu vuče svoje razloge upravo u Drugosti, dajući tako alibi za nerješavanje vrlo konkretnih i osobnih problema, bilo to neprihvaćenost od strane vršnjaka, ili spominjanje neslaganja s kurikulumom.

Ipak, iako se činilo da Tomislav prilično idealizira koncept 'hrvatstva' i toga što bi on trebao značiti, iznenađuje što je sljedeća opaska koju spominje u svom narativu upravo to usiljeno 'hrvatstvo' koje ga izrazito živcira.

„To je nešto što se tiče i Hrvata, i Bosanaca, a i Srba. A to je: 'ajmo se nać, i ajmo bit jaki, kao Hrvati, mi, kao zajednica Hrvata!' Naprimjer, kod nas u Misiji [u Beču postoji velika Hrvatska katolička misija u kojoj se okupljaju svi Hrvati katolici, bilo iz Hrvatske, bilo iz BiH, op. a.] kad slušaš oglase, ono u oglasima: 'hrvatski nogometni klub, Livanjska noć, Brčka noć, i uvijek taj nekakav nacionalizam, ta nacionalnost je tu, kao ono 'mi smo zajednica, mi smo jaki, mi smo tu, i to je to. Mi smo kao zajednica jaki i ne treba nam ništa drugo.' Razdvajaju se. Izdvajaju. Sam se odvajáš. To je baš vidljivo jako. Nemaš tu neku uklopljenost u ostatak društva. Oni, kako se ne osjećaju prihvaćeni u Austriji, automatski stvaraju te druge grupice, i time se još više odvajaju.“

Ovdje nailazimo prvenstveno na gotovo sve točke iz Cliffordove⁴⁹ definicije dijaspore, kako ćemo vidjeti i u Tomislavovom narativu, ali i na vrlo jasan problem odbijanja integracije koji se toliko spominje u svim narativima o velikim grupama pridošlica u stranoj zemlji. S druge strane, možemo ovakvo ponašanje shvatiti kao alat kojim svi pripadnici dijaspore održavaju svoj identitet, te mogu postojati situacije i razlozi u kojima je ovakav način socijalizacije shvaćen kao prednost. Ovakva tvrdnja u skladu je s navodom iz članka „*Ovdje sam vječno Švabica*“ Caroline Hornstein Tomić:

⁴⁹James Clifford, „Diasporas“ in *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3, *Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future*, (Kol., 1994), str. 302-338, str. 304-305

Kulturno strukturirajuće djelovanje u kontekstu dijaspore može pridonijeti oblikovanju samopoumanja obilježenog kulturnom različitosti djece i mladih s roditeljima stranog kulturnog podrijetla koji odrastaju u njemačkom okruženju. (...) Umjesto da govori o očekivanom stigmatiziranju nje kao strankinje, ističe kako kulturna različitost može doći do izražaja kao simbolički kapital te se na isti način može i njegovati. Retrospektivno to interpretira kao distinktivnu dobit u odnosu na [njemačku] djecu i mladež.⁵⁰

Zanimljivo je primijetiti i da se Tomislav u Austriji ne osjeća prihvaćenim, iako smatra da ulaže puno više truda u integraciju nego neki njegovi sunarodnjaci, koje također ne osjeća kao 'svoje'. Ovo je jedna vrlo komplicirana pozicija kojom je sigurno teško manevrirati, što ćemo vidjeti i u daljnjem izlaganju. Također, vidljiva je jasna potreba toga da se istakne esencijalna različitost koju percipira između sebe i ostatka hrvatske zajednice: ona se očituje u tome da on, barem u ovom slučaju, ne osjeća potrebu tako se identificirati, i prilično artikulirano odbija biti smatran pripadnikom te skupine. Dapače, on tu skupinu niti razumije, niti želi razumjeti, i ne zanimaju ga dublji motivi zajednice koji su doveli do ovakvog ponašanja, vrlo slično izlaganju u spomenutom tekstu Hornstein Tomić⁵¹. Upravo je to ponašanje ono što nas dovodi do zaključka da Tomislav svoj identitet izrazitiije gradi na negativnim kategorijama koje proizlaze iz triju grupa u koje se, dobrovoljno ili prisilno, svrstava: Hrvata u Hrvatskoj, Hrvata u Austriji i Austrijanaca. Naime, Tomislavov je identitet vrlo fluidan i u konstantnoj je interakciji tih triju grupa, ali Tomislav ga aktivno gradi na kontrastima koje se nalaze u kategorijama: u određenim se situacijama odlučuje svrstati u jednu od tri grupe, opravdavajući svoj odabir prvenstveno time da je on dijametralno suprotan od izbora koji je ponuđen u drugim dvjema grupama. Ovo vrlo često stvara *point of distress* za pojedinca jer se tada svaki izbor, kako možemo vidjeti iz ovog narativa, čini kao prisiljeni odabir najmanjeg zla.

3.1.b) EGZOTIZACIJA DOMOVINE

Primjerice, ono što Tomislavu jako smeta u odvajanju hrvatske zajednice je patriotizam koji naziva pomalo zaluđenim. Smatra, naime, da je ljudima potrebno održavati ideju o toj obećanoj zemlji Hrvatskoj (ili BiH) u kojoj je sve (bilo) bolje i ljepše, koja je još uvijek tu, i koja ih čeka, ali i obećanoj zemlji u koju se nitko od njih nikada ne bi želio vratiti živjeti. Spominje to koliko ljudi hvale Hrvatsku, kako vole tamo otići na odmor i kako svi govore da ne postoji bolja zemlja, ali na pitanje bi li zapravo tamo otišli živjeti, ljudi odgovaraju: „Ma daj, molim te, samo mi to fali da živim tamo ko sirotinja!“ S druge strane, kako smo već spomenuli, jako mu smeta

⁵⁰ Caroline Hornstein Tomić, „Ovdje sam vječno Švabica“ u *Didov san*, J. Čapo, C. Hornstein Tomić i Katica Jurčević, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2014. Str.121

⁵¹ Ibid.

to što u Austriji ne postoji neko vidljivo teoretsko mjesto oko kojega se Austrijanci (i oni koji se tako osjećaju) mogu okupiti i učvrstiti svoje zajedništvo. Dakle, niti jedan izbor ne čini se dobrim. Unatoč tome što Tomislav ovakvo ponašanje svojih sunarodnjaka u dijaspori smatra nečim što je vrijedno osude i ograđivanja, ipak valja još jednom napomenuti da to ponašanje nije ništa strano različitim grupama dijaspore u različitim dijelovima svijeta. Naime, počevši od najočitije, toga da su raštrkani iz svoga originalnog centra, da održavaju sjećanje/mit o svojoj domovini, da vjeruju da nikad neće biti potpuno prihvaćeni u svojoj zemlji domaćinu, da percipiraju Hrvatsku kao mjesto povratka u pravom vremenu, pa sve do toga da su posvećeni održavanju domovine, i grade svoje moralne osnove na kontinuiranoj povezanosti s Hrvatskom, sva problematika koju Tomislav navodi u svom narativu, zapravo odgovara upravo Cliffordovoj definiciji dijaspore, i prema tome je samo očekivani fenomen na koji nam Tomislav daje svoju subjektivnu reakciju.

Nadalje, izjava „Ma daj, molim te, samo mi to fali da živim tamo ko sirotinja!“ je jedan vrlo zanimljiv primjer egzotizacije stare domovine koja postaje dvostruka u poimanju: emocionalno, ona je i dalje dom, ako ne i Raj na zemlji, dok je racionalno i dalje vrlo prisutan razlog zbog kojega ju je svaki kazivač napustio (bio to rat, loša ekonomska ili politička situacija, itd.). O ovom fenomenu pisali su mnogi znanstvenici i književnici, primjerice Paul Christopher Johnson u *Diaspora Conversions: Black Carib Religion and the Recovery of Africa*⁵², ili Helen Lee, koja u svojoj knjizi o drugoj generaciji iranske dijaspore *Ties to the Homeland: Second Generation Transnationalism* ističe:

„The essentialised historicisation of Persia as the imagined glorious forebear to modern theocratic Iran, as an ‘exotic place’, a ‘grand and nice’ place of culture, integrity and intellect, devoid of complexities and negative features, constructs a national alternative lacking the political and religious diversity with their associated tensions and conflict present in contemporary theocratic Iran. (...) Yet, at the same time, in the diaspora/s. Persian culture becomes mythologized as the embodiment of positive cultural virtues homogenously spread across the territory of the ‘glorious’ Persian nation/empire, an established identity of high culture embodied by the sensitivity of great poets and thinkers (...), as well as strong and valiant leaders (...), along with the archaeology, art, music and history of ‘the Empire’.”⁵³

⁵² Paul Christopher Johnson, *Diaspora Conversions: Black Carib Religion and the Recovery of Africa*, University of California Press, 2007.

⁵³ Helen Lee, *Ties to the Homeland: Second Generation Transnationalism*, Cambridge Scholars Publishing, 2009., str. 136

Baš kako vidimo, unatoč svojim prostorno-vremenskim kontekstima koji se zaista razlikuju, i iranska i hrvatska dijaspora vođene su istom tendencijom egzotizacije domovine kao svetog mjesta i Edena iz kojega su, iz ovoga ili onog razloga, u nekom trenu morali izaći.

Naime, razmišljajući o svom identitetu koji naziva Hrvatom iz Beča, Tomislav se osvrće i na to kako su njemu pripadnici njegove skupine crtali Hrvatsku kad je bio mlađi:

„Dobar primjer toga kako oni razmišljaju jest kad gledaš, recimo, borbu za generale [op. a., odnosi se na hrvatske generale koji su pušteni iz Haaga otprilike godinu dana prije intervjua], i sad ti dođeš i gledaš te ljude, i oni su svi: 'Da! Trebaju bit oslobođeni! Da!' Al onda taj stav imaju samo kad su s Hrvatima. Kad su pred nekom publikom gdje bi to mogli izraziti. Inače ih, ja mislim, jednostavno nije briga. Jednostavno ih nije briga. Imaju uvijek lijepo mišljenje o Hrvatskoj, nikad neće izgubiti to lijepo mišljenje, da ih slušaš i pričaš s njima, ti bi rekao 'Wow, obećana zemlja, to je ono, zemlja meda i mlijeka! Sve imaš tamo!' Ali onda opet, razmisliš malo: 'Čekaj, zašto ne idu tamo ako je tako kako pričaju'?

Ovdje vidimo jedno specifično opažanje ponašanja koje je, prema Tomislavovoj percepciji puno više deklarativno u svojoj srži, nego što je zapravo stvarno i internalizirano. Iz izjave „Al onda taj stav imaju samo kad su s Hrvatima. Kad su pred nekom publikom gdje bi to mogli izraziti. Inače ih, ja mislim, jednostavno nije briga. Jednostavno ih nije briga.“ Možemo zaključiti da Tomislav smatra da je stvaranje narativa o idealnoj Hrvatskoj dio aktivnog stvaranja identiteta hrvatstva u stranoj zemlji, čin koji ujedinjava sve svoje aktivne sudionike, čin koji svakako definira cliffordovsku dijasporu, ali ne mora nužno u sebi nositi nikakvo dublje značenje. Moglo bi se reći da se ovdje radi o jednom načinu socijalizacije koji se prenosi i na djecu, i koji služi prvenstveno tome da se izgovorenim floskulama nađe instant *common ground* koji se nikako, i ni u kojem slučaju ne dovodi u pitanje, jer ionako sam po sebi ima jaku formu, ali mu fali stvarnog sadržaja.

Nadalje, Tomislav ističe i političku dimenziju ovoga fenomena:

A isto, oni ne žele shvatit da je Hrvatska nešto drugo od one prije dvadeset godina, politički, HDZ i to, a što je najgore, to se nosi i u Austriju! To je zanimljivo, jer ti u Austriji imaš isti politički sustav ko i u Hrvatskoj, čisto je razlika u imenima, ali su stranke slične po svojim programima i idejama. Ali i to će se promijenit, isto kao i Tuđmanov HDZ. Jer Tuđmanov HDZ ima konotaciju 'sloboda, domoljublje, ljubimo zastavu', a ovaj sad HDZ je isti ko SDP. Al isto tako oni razmišljaju i ovdje: 'ali crni [desna demokratska stranka, op.a.] su uvijek bolji!' Meni se čini da je to s HDZ-om i desničarstvom zato što je desnica otpor komunističkoj partiji, i oni sad održavaju tu borbu s Partijom time da glasuju za HDZ, jer misle da je to jedina stranka koja je u opoziciji. Jako je to crno-bijelo. Kad čuješ ovdje 'SDP je pobijedio', to je odmah: 'Ajme, ajme, komunizam dolazi nazad! Gotovo je!' I

uvijek je ta opasnost neka, ta borba, pa Srbi, pa komunizam, pa Europska unija, uvijek se moramo protiv nečega boriti. Uvijek postoji opasnost. A imam osjećaj da ljudi tu više inzistiraju na tome nego u Hrvatskoj.“

Upravo u ovome vidimo primjer instant socijalizacije, i to uz pomoć korištenja starih načina i shvaćanja: Hrvatima o kojima govori Tomislav u stvarnosti nije toliko stalo oko političkih programa, ne zabrinjavaju ih predstavnici za koje žele ili ne žele glasovati, i jedino na čemu temelje svoju odluku je upravo ono što ih je u staroj domovini, u ključnom trenutku pred njezino napuštanje, ujedinjavalo. Njihova se percepcija, kako vidimo iz Tomislavovog narativa, nije previše promijenila od one koju su imali prije dvadeset ili više godina, i upravo zbog toga se čini da i dalje vode iste bitke. Ovo je također jedna od karakteristika koje Clifford navodi u svojoj definiciji dijaspore⁵⁴, točnije tendencija građenja moralnih temelja i solidarnosti na vezama sa zemljom porijekla.

Također, zanimljiva je i opaska o tome da je grupi uvijek potreban jasno definiran neprijatelj jer se tek tako može u potpunosti povezati i sabiti svoje redove. Hrvatska se grupa, kako vidimo, i dalje bori protiv neprijatelja Socijalizma, i to radi na drugoj fronti, u drugoj državi, vjerujući da je njihova vječna zadaća održati Socijalizam u stanju mirovanja, ne percipirajući tako stvarnu situaciju i promjene koje se događaju u društvu. Ovo je također jedan od primjera „našeg“ i „Drugog“, koji je do te mjere umjetno stvoren da Drugi kao entitet, možemo skoro sigurno tvrditi, niti ne postoji, ali unatoč tome, čini povoljno mjesto za izgradnju zajedničkoga identiteta.

Tomislav također primjećuje i to da Hrvati koji su imigrirali u Beč često imaju tendenciju vjerovati da je nešto u novoj zemlji dobro jer je analogno nečemu što je bilo dobro u Hrvatskoj. On to naziva konzerviranjem starih saznanja. Ono što također spominje kao nešto što u njemu stvara sukobe je to da, kao i u svakoj drugoj hrvatskoj kući u koju ode u Beču, ne samo da postoji mogućnost gledanja HRT-a, nego je to isključivi program koji se gleda, i to ne samo zato što smatra da se tako svi zajedno održavaju u nekom međuprostoru između Hrvatske i Austrije, nego i zato što je to vrlo jednostran način za dobivanje informacija o stanju u Hrvatskoj, a većina ljudi ima tendenciju uzeti ga vrlo zdravo za gotovo. „Ti, baš kao i svaki drugi stranac, nemaš više shvaćanje što je Hrvatska, ali uz to i dalje imaš neke ideale koje ti stvara politički obojana televizija.“ Primijetila bih da Tomislav ovdje vjerojatno puno više

⁵⁴ James Clifford, „Diasporas“ in *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3, *Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future*, (Kol., 1994), str. 302-338, str. 304-305

govori o stavu nego o idealima, jer svatko zauzima stav o toj jednostranoj slici koju dobije. Ipak, do neke mjere, stavovi se, kako vidimo, mogu i izjednačiti s idealima, što dovodi do uvijek istog glasovanja, do već spomenute vječne borbe, itd.

Također, zanimljivo je i to da ističe da se u svakoj hrvatskoj kući gleda samo HRT, i iz toga možemo zaključiti da on i njegova zajednica percipiraju hrvatsku televiziju kao esencijalan dio izgradnje hrvatskoga identiteta – ona je zaista shvaćena kao (ponekad jedini) prozor u hrvatsko društvo. Ipak, mora nam biti jasno koliko je ova situacija komplicirana za svakoga Hrvata u inozemstvu: naime, konačna slika koja proizađe iz ovakve situacije zapravo je tek blijedi odraz onoga što se zapravo dogodilo - ona nije percipirana iz prve ruke (mogućnost koju imaju Hrvati u Hrvatskoj), vjerojatno čak niti iz druge ruke (izvjestitelj - publika), nego tek iz treće, u kojoj televizija i prijašnja iskustva gledatelja formiraju i uređuju priču koja konačno dolazi i postaje legitimna. Ipak, ona je toliko moćna da čini javno mnijenje i jednu od glavnih baza na kojima se formira dijasporin identitet. Bilo kako bilo, nećemo se dalje zadržavati na ovom fenomenu, jer bi on sam po sebi mogao biti dovoljna tema za dubinsko istraživanje i teoretiziranje.

3.1.c) TKO JE DRUGI?

Sljedeće na što se Tomislav osvrće je rat, pokušavajući objasniti svoj stav o stanju sada, ali i o onome što se dogodilo. Prvi put se zapravo suočio s tematikom kada je nedavno, u srednjoj školi, imao prezentaciju o ratu. Ova mistifikacija rata razumljiva je od strane Tomislavovih roditelja, prvenstveno zato što su i sami pobjegli iz toga iskustva, i vjerojatno do danas imaju intenzivne osjećaje prema svemu što se dogodilo. Dapače, kako je lagano zaključiti, ratni događaji su formirali cijeli njihov današnji život, i logično je da im je bilo važno prema njima zauzeti čvrst stav, i, bez previše objašnjavanja i opravdavanja, prenijeti ga i na svoju djecu. Osvrnemo li se na Tomislavovu izjavu o tome da zapravo donedavno nije znao ništa faktualno o ratu (uglavnom je ratni diskurs bio izgrađen od osobnih narativa njegovih najbližih), možemo opažati ovaj uzorak u mnogim slojevima austrijsko-hrvatskog društva.

Smatram da je simptomatično to koliko postoji ovakvih slučajeva u kojima se inzistira na antagonizmu s Drugim, ali se taj antagonizam nikada do kraja ne objasni. Nastavimo li razmišljati u ovome kontekstu, lakše će nam biti razumjeti i neke druge fenomene koje je Tomislav spomenuo, primjerice neslaganje sa Srbima, ili, možda još osjetnije, Tomislavovu potrebu da naglasi da ima i prijatelje koji su Srbi. Tomislav opet ističe da mu smeta domoljublje koje se 'puni' antagonizmom Hrvatske i Srbije (možemo si dati slobodu i ovakvo domoljublje nazvati nacionalizmom), nazivajući takvo domoljublje 'zaleđenim mišljenjem'.

Ono što mu zapravo najviše smeta u ovom problemu je to što niti hrvatske, niti srpske starije generacije ne žele shvatiti da su njihovi životni uvjeti specifični:

„Mi nemamo druge nego se družiti sa Srbima! A i nije ko da smo mi bili u ratu, moji prijatelji i ja. Oni su pobjegli ovamo iz istih razloga kao i naše obitelji. A sad zamisli da dođeš, i da imaš tu situaciju da se družiš i sa Srbima, ti moraš po njima pljuvati kad si sa svojim jer tvoji to očekuju, a i Srbi rade tako isto. To je, to je taj problem. Često Hrvati ne žele priznati da i oni imaju svoje loše strane. Najveće gluposti tu po Beču rade mladi iz Turske! Ali tko su njihovi prijatelji? Hrvati i Srbi! Al nama je automatski u glavi da su to samo Turci i Srbi, ne mogu to biti Hrvati! A gledaš ove mlađe generacije, i to one koji su normalniji, koji idu u školu i to, oni razmišljaju drugačije. Ali stvar je u tome da samo mi radimo tu razliku. Ovdje u Austriji smo na istom, svi nas percipiraju kao iste. Manje vrijedne. A mi međusobno ne želimo shvatiti da ni jedni ni drugi nismo ovamo htjeli doći jer smo htjeli. A niti jer smo htjeli rat. Ja imam prijatelje Srbe koji su ovdje došli jer je njihov tata bio na listi za smaknuće jer se nije htio pridružiti Armiji. Al takve stvari ljudi ne gledaju ovdje. Dođe ti na isto, kao, 'kad nas već Austrijanci diskriminiraju, hajmo mi isto među sobom diskriminirati!' I onda nemaš više ništa nigdje. Imaš utopijsko mišljenje o Hrvatskoj koje apsolutno više ne vrijedi, zaboravljaš koja je cijena bila toga da imaš to utopijsko mišljenje, i onda dođeš u Hrvatsku i pametuješ ljudima iz Hrvatske da nemaju pojma o čemu pričaju, a realno, pričaju ti o stvarnom stanju u Hrvatskoj. Rasipaš svoje mišljenje koje je možda bilo utemeljeno prije dvadeset godina.“

Za početak, čini mi se da je Tomislav upravo istaknuo tendencije 'ne-balkanskih' i balkanskih naroda da stvaraju tu uvjetovanu kategoriju balkanizma o kojoj govori Todorova⁵⁵

Za ovakvu se situaciju nikako ne bi smjelo okrivljavati roditelje komentarima da su trebali mijenjati svoj stav prema drugoj strani, jer je zdravorazumski jasno da bi takav ishod na emocionalnoj razini bio gotovo nemoguć. Ipak, ovaj je fenomen izrazito zanimljiv za analizu, a uz to je i važan čimbenik u izgradnji dijela društvenog poretka u Austriji ili bilo kojoj drugoj zemlji u kojoj žive izbjeglice iz obiju zaraćenih strana. Valja napomenuti da ovakav način funkcioniranja nije u potpunosti racionalan jer bi se jednostavnim rezoniranjem lagano došlo do zaključka da su i jedni i drugi pobjegli od iste situacije, ali trauma nerijetko staje na put isključivo racionalnom razmišljanju. Tako je upravo ovaj problem izgradio i novu generaciju društva koja ima izrazitu potrebu davati razloge za svoj odnos prema Drugome, kakav god taj odnos bio.

Stravično je bitna, možemo iščitati, razlika između Hrvata i Srba, koja se očituje u narativu izrazite drugosti koji istovremeno veliča bajkovito bezgrešna i pozitivna svojstva 'naših', koja se još jače očituju u kontrastu demoniziranog Drugoga, kojemu je gotovo u krvi to da ne može biti ništa drugo do najgorega. Ipak, izrazito je zanimljiva činjenica da se ova drugost gubi kad

⁵⁵ Maria Nikolaeva Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 2007.

se 'naše' i 'njihove' u stranom društvu smješta pod zajednički nazivnik Drugoga naspram Austrije - Tomislav ističe kako je siguran da se i Hrvati i Srbi osjećaju jednako diskriminirano, i da je vrlo lagano naći zajedničke točke oko toga na koji način se odvija njihova integracija u austrijskom društvu. Jedna od ključnih stvari koju je Tomislav upravo spomenuo je to da se međusobno svi uče jedni druge diskriminirati. Prisutan je osjećaj toga da ne postoji sigurnost izvan pojedinčeve grupe, i da su svi Drugi zapravo neprijatelji integriteta grupe i pojedinca.

U istom tonu, uspoređujući svoj kućni odgoj i osobne narative svojih roditelja s austrijskim načinom prikazivanja povijesti rata na ovim prostorima, Tomislav kaže da je u Austriji uvijek osjetio jaku tendenciju neutralnosti: „Ovdje ide: 'Ajmo ispričati tu priču, al tako da nitko ne ispadne loš!'“ Kaže da ga je jedna kolegica čak i napala dok je izlagao jer se nije slagala s činjenicama koje je on iznio: „U toj jednoj knjizi je bilo kao, znaš kad je bio Mostar pod napadom, piše da je došlo do toga da se Hrvati nisu htjeli miješati i primati Muslimane koji su bili bježali iz Mostara. A onda su i zaratili.“ Njegova se kolegica nije složila s ovom pričom jer je previše antagonizirala jednu stranu. Spominje i to kako njegovi vršnjaci u Austriji o ratu znaju vrlo malo, a ono što znaju svodi se na Srebrenicu. Šokiralo ga je to što se o Vukovaru uglavnom ne zna ništa.

Smatram da je izrazito zanimljivo to da Tomislav, kao mladi i obrazovani pojedinac koji je iznadprosječno svjestan iracionalnosti kojom odiše antagonizam prema Drugome (Tomislav druženje sa Srbima smatra velikim problemom identiteta zajednice iz koje potječe, ali i svoj stav “mi nemamo druge” i “nije ko da smo mi bili u ratu, moji prijatelji i ja”, ističe kao gotovo revolucionarni stav koji drugi pripadnici njegove skupine ne samo da ne dijele, nego ga i preziru), i dalje svoje ponašanje percipira kao normu i prihvatljiviji način funkcioniranja, i na neki način ne želi prihvatiti neutralnost kao stav o sukobu. Ovdje opet možemo stupiti u dublje i opsežnije analize specifičnih fenomena empatije i angažiranosti, i toga da je ljudima najčešće teško posvijestiti si tuđu patnju i poistovjetiti se s njom. Dakle, možemo slobodno reći da je iz perspektive promatrača lagano razumjeti sumnje i potrebe objiju strana, ali i taj neizrečeni sukob i otuđenje koje se među njima nalazi u kontekstu ove teme.

Jedna od važnih tema koja je nekako prirodno došla na red, svakako je povratak u Hrvatsku. Kažem 'prirodno', ne zato što je to tema svojstvena Tomislavu, nego upravo zato što se često pojavljuje u narativima djece emigranata u druge zemlje. Naime, kako ističe Hornstein Tomić:

„Povratak pripadnika potomaka emigranata u zemlju podrijetla roditelja (ili drugih predaka), koja je shvaćena kao „etnička domovina“, odgovara migracijskom tipu „povratka u domovinu predaka“(…). U motivu povratka u „domovinu“, dolazi istovremeno do izražaja zahtjev za legitimnom pripadnosti, za „pravom na (tu) domovinu. Slijedimo li imanentnu, naturaliziranu logiku konstrukta „etnička domovina“, povratak se može shvatiti kao transgeneracijska kolektivna perspektiva koju pojedinac kao predstavnik jedne organske skupine može obrnuti. Na taj način mit o povratku, karakterističan za dijasporu, a posebice njegovan u prvoj generaciji migranata, doista postaje stvarnost – zamjenskim djelovanjem „povratničkih“ pripadnika generacije potomaka.“⁵⁶

Tomislav nakon ove teme počinje razmišljati o tome bi li se zapravo nekad u životu htio doseliti u Hrvatsku, vratiti se svojim korijenima [mislim da je vrlo zanimljivo istaknuti da su se i njegovi bake i djedovi, kao i roditelji, rodili u Bosni i Hercegovini, i tamo proveli cijeli svoj život prije preseljenja u Beč. Prema tome, Tomislav zapravo nema mjesto povratka za koje ga vežu korijeni, nego samo dvije nekretnine u dva mjesta u Hrvatskoj, u Petrinji i u Sumartinu na Braču. Smatram da bi bilo dobro primijetiti to kako Hrvati iz BiH nakon rata osjećaju pripadnost i gravitiraju Hrvatskoj, unatoč tome što zapravo nikad nisu živjeli ovdje]. Kaže da ga uopće ne brine socijalni aspekt povratka (pritom govori o prijateljima kojih ima puno, prvenstveno u Zagrebu, a koje je upoznao kroz srednju školu i kasnije na fakultetu putujući u Hrvatsku s franjevačkom mladeži iz hrvatske misije u Beču), niti to bi li se snašao, ali prvenstveno smatra da nije u redu da dolazi u Hrvatsku nekome „krasti radno mjesto“, a i ne sviđa mu se atmosfera u kojoj Hrvati u Hrvatskoj vidno ne vole nikakve *outsajdere* koji im „dolaze pametovati“, bez obzira na to jesu li kompetentni. Ipak, locira dio problema i u tome da ti strani stručnjaci često dolaze ne samo raditi svoj posao, nego si općenito daju slobodu 'pametovati' u svemu, jer na Hrvatsku se i dalje gleda kao na dio tog trećeg svijeta, malo primitivnu i zaostalu. Ali, to nije jedini razlog. Ono što on smatra najvažnijim i presudnim faktorom u tome da odlučno odbija 'vratiti se' u Hrvatsku jest upravo nemjerljivo bolji standard koji mu pruža Austrija: „Ja sad kad ovdje završim master, ne moram uopće doktorat, samo master, moja početna plaća je preko 2,000 eura. Eventualno dobiješ manje ako radiš u znanosti, ali u tom slučaju imaš fiksni posao, a i možeš zarađivat prilično OK i kao asistent na faksu, recimo.“

Unatoč tome što sam sigurna da Tomislav iskreno vjeruje da je ovo što govori istina, možemo iz ovakvog načina reprezentacije lagano iščitati upravo ono o čemu je ranije govorio: jasan utjecaj hrvatskih medija koji stvara javni diskurs o međunarodnoj suradnji, o dijaspori, i

⁵⁶ Caroline Hornstein Tomić, „Ovdje sam vječno Švabica“ u *Didov san*, J. Čapo, C. Hornstein Tomić i Katica Jurčević, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2014. Str. 113

općenito, o priljevu stranih stručnjaka u Hrvatsku. Tomislav se poslušno priklanja takvom stavu i iz nekog neodređenog osjećaja dužnosti prema svojoj domovini, ne želi postati jedan od negativaca koji će doprinijeti još lošijoj atmosferi u zemlji. S druge strane, ovakav način racionaliziranja možemo interpretirati i kao nesvjesno traženje opravdanja svoje odluke da se ne preseli u Hrvatsku. U svakom slučaju, nije slučajno to da koristi širokopoznate hrvatske floskule o strancima koji „dolaze u Hrvatsku ukrasti nam posao“.

Nastavlja u istom tonu, i kaže također da mu se čini da u Hrvatskoj ne vrijede ista pravila zapošljavanja kao drugdje: „Ovdje, recimo, dođe ti *Google*, i sad, kako oni primaju radnike? Pitaju te jedno pitanje, i samo te traže da intuitivno razmišljaš, da imaš otvoren um, na taj način se gleda ljude. Ali, čini mi se da u Hrvatskoj to pitanje češće bude 'šta ti je tata?' ili 'u kojoj si stranci?'. A ako ti ne tražiš i nemaš ljude koji žele učiti i istraživati, koji su sposobni i tako, pa propast ćeš!“ Upravo zbog toga, jako osuđuje svoje poznanike Hrvate i ostale 'strance' u Austriji koji oduvijek 'pljuju' po svemu Austrijskom. Neshvatljivo mu je kako ti ljudi ne shvaćaju da ih Austrija hrani, da im daje visok standard i pruža ogromne mogućnosti. Ne podržava takvo nepoštivanje Austrije, unatoč tome što ga shvaća kao neku borbu za održavanje ideje o toj utopijskoj Hrvatskoj koja je najbolja na svijetu. U ovoj se situaciji opet očituje već spomenuto egzotiziranje stare domovine koje se ostvaruje i u umanjivanju vrijednosti nove domovine, i gotovo se u pravilu može opažati u načinu ponašanja većine izbjeglica.

Ističe da su i Austrija i Hrvatska podjednako zaslužne za stvaranje njegovog identiteta, ali mora reći da on pripada Austriji: „Ja sam Austrijanac. Mene Austrija hrani, Austrija me školuje. Austrija mi daje jako, jako, jako kvalitetnu priliku za budućnost.“

Daje primjer jednog svog prijatelja koji je iz Splita došao napisati diplomski u Beč. Mentorica ga je ubrzo zamijetila i ponudila mu da ostane na doktoratu, te sad tamo dovršava doktorat uz plaću koja je iznad austrijskih prosjeka, a nakon toga mu se nudi i posao. „Kad bi se u Hrvatskoj dogodilo da ti netko plaća doktorat, daje ti visoku plaću, i još ti nudi stalno mjesto kasnije, i to sve, a da nemaš nikakvu vezu?“ Je li izdaja Hrvatske otići studirati i ne vratiti se, roditi se u Beču i ne vratiti se? Opet crta sliku crticom iz života jedne svoje prijateljice koja je došla završiti diplomski studij iz Hrvatske u Beč:

„Ona se sad ni ne može vratiti u Hrvatsku jer joj je tata umro, a mama ima jako malu mirovinu i jedva prehranjuje sebe i maloljetnu kćer. One imaju auto, ali je auto nakon tatine smrti jednako prešao na sve tri i sad ga zakonski ne smiju prodati dok sestra ne postane punoljetna. Nema veze što mama jedva preživljava. I ona sad ovdje studira i radi, i s plaćom koju dobiva ne samo da uzdržava sebe, nego i mamu i sestru. A to je studentski posao! A znaš i

sama da u Hrvatskoj sa studentskim poslom ne bi imala dovoljno novaca ni da sama sebe hrani. A ovdje kao konobar ti zaradiš plaću koju ja znam da ne bih mogao dobiti u Hrvatskoj kao inženjer. “

Zaključuje: „Ja ne mogu sebi zamisliti život takav, osjećao bih se uskraćeno da dođem u Hrvatsku s ovim obrazovanjem koje ovdje stječem, i za ove sve godine koje sam uložio, da znam da svatko tko je završio školu sa mnom ovdje, da će imati plaću od 2-3 tisuće eura, samo početnu, koja može i do šest tisuća doći, a da ja moram u Hrvatskoj za četiri tisuće kuna, jer dugujem nešto Hrvatskoj?“ Kaže da na neki način razumije taj diskurs 'vraćanja duga svojoj domovini', jer niti jedna zemlja ne može napredovati bez kvalitetne mlade snage, ali vidi problem u tome da Hrvatska ne može shvatiti da je bit napretka u tome da se ulaže u mlade stručnjake, i prema tome, te mlade stručnjake niti ne zaslužuje. I nije problem samo u stručnosti, kaže, nego i u sastavu populacije. Uspoređuje to s Austrijom koja se bila našla u sličnoj demografskoj situaciji, s velikim brojem umirovljenika.

„Austrija nije rekla 'e, sad ćemo mi njima povisiti penzije da glasuju za nas!', ne!, nego je pokušala promovirati stav o tome da je najvažnije osigurati dobru budućnost za mlade generacije. I povećali su dječje doplatke, pomažu roditeljima, podržavaju natalitet. Pa moja mama dobiva prosječnu hrvatsku plaću samo zato što ima troje djece! Dobivaju se naknade ako jedan roditelj ostaje kod kuće i odgaja djecu. To nisu novci koji su analogni austrijskim plaćama, sigurno dobiješ manje, recimo, 700-800 eura, ali dobiješ tih 700-800 eura.“

Bitno je naglasiti da Tomislav razumije različite standarde koje imaju Austrija i Hrvatska, ali ga zabrinjavaju cijene i životni troškovi u usporedbi s plaćama u Hrvatskoj.

U ovim se izjavama dublje i temeljitije potvrđuje već spomenuta mješavina medijskih floskula i traženja opravdanja za ostanak u Austriji, koja je jasnije obojana i primjerima iz iskustava iz Tomislavovog privatnog života.

3.1.d) TOMISLAVOV IDENTITET; „AUSTRIJSKO I HRVATSKO PONAŠANJE“

„Tomislav, student, što se tiče nacionalnosti, to bi bilo jedno kritično pitanje zato što nikad prije nisam znao pravo reći. Austrijanac jesam, rođeni Austrijanac, ali nikad se nisam, pogotovo u društvu još u osnovnoj školi, se nisam osjećao kao Austrijanac jer nemam klasično austrijsko ponašanje.“

Na moje pitanje što je klasično austrijsko ponašanje, Tomislav vrlo elaborirano opisuje mentalitet koji je hladniji od mentaliteta tzv. balkanskih naroda.

„Austrijsko ponašanje je puno hladnije od onoga na koje sam navikao u obitelji. Klasični Austrijanac, za mene, i pogotovo u tom razdoblju osnovne škole, je da si, uspoređeno s mojom obitelji, puno manje vezan za obitelj. Ja

sam u okruženju imao ljude koje obitelj često pusti, nemaš ti sad ono neku vezu sa svojim roditeljima u smislu da oni moraju znati šta se dešava, nego onako opušteno, znaš što moraš raditi, a roditelji će ti dati hranu, i možda te ponekad pitati je li sve u redu. Ja sam odrastao drugačije, moja obitelj se puno više brinula kako sam i da mi sve ide baš kako treba. Ja mislim da je to i zato što smo živjeli u drugoj državi, pa se malo više to gura da djeca uspiju što više. A uz to, dok si u nižim razredima srednje škole, tad je isto, ali kasnije, što si stariji, primjećujem, pogotovo jer sam se družio i s Hrvatima pa mogu usporediti, da je odnos Austrijanaca međusobno sve do srednje škole postaje sve hladniji i hladniji, bio to odnos između Austrijanaca ili odnos sa strancima. Ne znam je li to samo Beč, ali je mentalitet takav da nakon par mjeseci faksa i dalje ne postoje grupice ljudi. Normalno je da čak i do kraja studija samo znaš kako se ljudi zovu, i to je to. To se ne gleda kao čudno, to je norma. A kad sam se družio s Hrvatima, tu sam više prihvatio tu hrvatsku stranu, jer mi se više sviđa da se družim s ljudima i surađujem. Zato često ljudi s kojima se družim na faksu nisu Austrijanci, uglavnom su to ljudi iz balkanskih zemalja, ili čak i Nijemci koji su puno manje hladni od Austrijanaca. Ne znam zašto, možda jer su sa sela?“

Uviđam kako hladnoća u odnosu ne može biti jedini čimbenik toga osjeća li se pojedinac dijelom svoje zajednice, te pokušavam doći do dubljih razloga koji Tomislava i dalje drže u limbu između dva identiteta. Što je s hrvatskim dijelom?

„S druge strane, ne mogu se osjećati pretjerano kao Hrvat jer nisam u Hrvatskoj. Nemam tu povezanosti, imam rodbinu i obitelj iz Hrvatske, odem tamo par puta godišnje, imam kontakt s Hrvatskom, i primijetim da je to nešto što mi zvuči jako poznato, to mi više paše [govori o mentalitetu], ali zato što ne živim tamo, ne mogu reći da je to ono kako ja živim. Zbog toga bih se možda ipak morao prikloniti ovom tu austrijskom mentalitetu. Ali da me netko pita jesam li Austrijanac - da. Po rođenju i državljanstvu jesam. Ali po ponašanju sam Hrvat. I to je ponašanje teško ovdje integrirati.“

Budući da nas zanimaju i promjene u identitetu, okrećem razgovor na to koliko se Tomislavu čini da je život u Austriji promijenio njegovo identificiranje s nasljeđem naše obitelji.

„Ne znam baš da se može puno promijeniti, barem u ovom okruženju u kojemu sam ja odrastao, zato što smo mi jako obiteljski centrirani, i uvijek sam u kontaktu s obitelji. Znaš kako je – znaš točno s kim si u rodu i onda pokušavaš imati kontakt sa što više ljudi, pogotovo zato što je obitelj ogromna i tako i dalje znaš tko si. Svi utječu na tebe, ali ne mogu reći ipak da nisam ništa izgubio. Ne znam je li to nužno zato što živim u Austriji, ili zato što je to generacijski, da drugačije razmišljam. Ideš u smjeru: 'ja imam to šta hoću, i to ću slijediti, nema veze gdje je to.' Malo gledam stvari fleksibilnije, možda čak internacionalnije, ali mislim da je to generacijski i okruženje, nebitno je li Hrvatska ili Austrija. A sad, šta sam izgubio? Hrvatske korijene? Mislim da ne. Samo sam izgubio taj nagon da kažem 'ja se moram vratiti'. Volio bih se jednog dana vratiti ako vidim da mogu donekle u istim mjerama uspjeti u Hrvatskoj, ali bih morao dodati da to čak niti moji roditelji ne podržavaju.“

Ipak, tko je najzaslužniji za formaciju Tomislavovog identiteta?

„Velikim dijelom obitelj. Još i ljudi koje sam upoznao ovdje, pogotovo na faksu. Ne nužno Austrijanci, ali su utjecali na internacionalni razvoj koji sam prošao. Recimo, da razmišljam ne samo u terminima 'Austrija-Hrvatska', nego da gledam malo šire. „

I na kraju svega, postavlja se pitanje toga kad je identitet postalo važno pitanje u Tomislavovom životu

„Najranije kad se mogu sjetiti da mi je to bilo važno je ono kad sam počeo razmišljati da ne znam kako da odgovorim na to pitanje. To je bilo negdje sredinom srednje škole, bio sam okružen ljudima s kojima sam se družio, Austrijancima. Bili smo nas dvojica Tomislava Hrvata u razredu i ostali Austrijanci, i jednom nam je jedan prijatelj iz razreda rekao: 'vi ste ko da ste naši Austrijanci u razredu, skoro uopće na vas ne gledamo ko na strance.' Sjećam se da sam tada stao i pitao zašto to, a on je rekao da je to zato što kad pričamo, nemamo nikakav naglasak, i da razumijemo što znači biti Austrijanac jer živimo tu cijeli život. Integrirali smo se tako kako se trebalo integrirati. Integrirao sam se, znam kako se trebam ponašati u austrijskom društvu, ali opet sam shvatio da je to ko da imaš dva lica. Kad si s Austrijancima, imaš to lice jer znaš da se moraš tako ponašati da te ne bi gledali čudno i govorili 'a, to je onaj *tschusch!*' Opet, s druge strane, kad dođeš u Hrvatsku, znaš da se nećeš ponašati ko Austrijanac jer nigdje nećeš stići s tim hladnim ponašanjem, nego ćeš se otvoriti i bit ćeš opušteniji. I sad, već sam tad počeo razmišljati o tome kako bih više htio živjeti, i odlučio sam se za hrvatski mentalitet, pogotovo kad je počeo faks, i onda su mi se kristalizirala ta prijateljstva. Moja prijateljstva s Austrijancima su postala kao poslovni odnosi. I jednostrani. I onda sam tražio druge prijatelje, i opet sam na kraju završio kod ne-Austrijanaca. Osjećao sam se na margini i hrvatskog i austrijskog, i to kad sam imao hrvatsko društvo od kojeg sam se počeo odvajati jer mi nije pasalo, a s druge sam strane znao što mi smeta kod mojih austrijskih prijatelja. Ti hrvatski prijatelji su većinom oni koji su isto rođeni ovdje, ili oni koji su se nedavno doselili, ali prilično forsiraju taj neki ekstremni hrvatski mentalitet, taj izraženi nacionalizam i utopijsko veličanje.

I uvijek sam znao da sam stranac u Austriji, ali sam se uvijek pokušao prilagoditi. Po izgledu i po naglasku se ne može reći da nisam Austrijanac, pa mi je čak i to bilo lakše, ali je problem moje ime. Na početku sam dosta izbjegavao izgovarati ga jer sam htio izbjeći to da se sazna da nisam Austrijanac, ali onda u srednjoj mi je postalo svejedno. To je bilo i vrijeme kad sam se više počeo družiti s Hrvatima, kad sam počeo ići u Zagreb, i onda sam shvatio da i to jesam ja. Nikad neću biti čisti Austrijanac, morao sam se s tim pomiriti. Sad mi je super imati drugačije ime, super mi je osjećati se drugačijim od drugih. Mislim da kad sam ja prihvatio da imam dva bitna dijela svog identiteta, to su prihvatili i drugi. Da zaključim, obitelj me apsolutno oblikovala i dala mi hrvatski identitet, Austrija mi je dala dio svog identiteta, a onda sam na kraju shvatio da ništa od toga nije toliko obvezujuće, i da se ne moram fiksirati niti u Beču, niti u Hrvatskoj, nego da trebam ići tamo gdje ću se najbolje moći razviti kao individua.“

3.2. MATILDA TRIPALO

„KAD SE ČOVJEK NEMA GDJE VRATITI, ONDA JE SKITNICA U SVIJETU. JA SE UVIJEK OSJEĆAM SKITNICOM.“

„Hrvat iz Bosne u Hrvatskoj. I dalje bih se najviše identificirala po nacionalnoj osnovi. To bi mi bila prva legitimacija, odakle sam, po vjeri svakako, a onda možda ono čime se bavim. Možda je to zato što smo oduvijek bili nacionalno prebrajani, i valjda čim me netko takvo nešto pita, ja odmah mislim da me pita da se nacionalno izjasnim.“

Matilda Tripalo, rođena Grgić, rođena je u Kozarcu u BiH, 1.12.1965. godine kao treće, najmlađe dijete u obitelji Nikole i Zlate Grgić. Školu je završila u Kozarcu i Prijedoru, a studij povijesti i geografije u Banja Luci. Godine 1989. udaje se za Romana Tripala, mladog liječnika iz Banja Luke, te se seli u njegovu kuću u Uljanik, selo u zapadnoj Slavoniji. Već dvije godine nakon toga, na tom području se jako osjećaju ratna previranja, te se Romano pridružuje Dragovoljcima kao medicinsko osoblje, dok Matilda ostaje sama s djetetom rođenom početkom 1991. godine. U ratnim se godinama nekoliko puta sele, i na kraju završavaju u Daruvaru, gdje Matilda radi kao nastavnica povijesti i geografije, a Romano kao ravnatelj Doma zdravlja, a u tom periodu dobivaju i svoje drugo dijete. Daruvar napuštaju 2004. godine i sele se u Viroviticu, gdje žive i rade i danas.

3.2.a) DJETINJSTVO U BiH

Matilda ističe da je pitanje identiteta u njezinom kontekstu uvijek bilo važno. Živjeli su u mjestu koje je bilo većinsko muslimansko, s tek nekoliko hrvatskih obitelji i gotovo bez srpske populacije. Živjela je u kući sa svojim roditeljima, bratom i sestrom, i očevim ocem za kojega kaže da je predstavljao najtežu zapreku u njihovom normalnom funkcioniranju, barem dok je bila dijete. Kao glavni razlog, spominje kako se oduvijek identificirala kao Hrvat i katolik, ali joj je slobodno prakticiranje vjere dugo vremena bilo onemogućeno jer im je njezin djed to branio, pa su u crkvu odlazili potajno. Na pitanje zašto im je to branio, odgovara da je on bio predani član partije i jednostavno nije dopuštao da ga njegova vlastita obitelj sramoti i odlazi u crkvu. Što njih, kako sama kaže, niti trenutka nije spriječilo. Svoga djeda opisuje kao vrlo hirovitu osobu koja je navikla da sve bude po njegovomu, ali ističe i to da je, vjerojatno zbog toga što je bila najmlađa od svih njegovih unuka, često znala ne pristupati mu sa strahom, što je dida često zbunjivalo.

Već na samom početku ovoga intervjua, možemo uočiti veliku razliku između dviju generacija, Matilde i Tomislava, barem u kontekstu identiteta o kojemu i sami govorimo. Naime, upravo

suprotno onome što nam govori Tomislav, Matilda je na pitanje o svom identitetu odmah znala točan, određen i vrlo jasno definiran odgovor, te ga je svjesno i kronološki odmah počela izlagati gradeći njegovo rezoniranje oko konteksta Jugoslavije i socijalizma. Ono što mi se ovdje čini posebno zanimljivo je upravo izjava da ima osjećaj da ju se cijeli život samo prebrojavalo i da automatski odgovara na pitanje identiteta svojom nacionalnošću. Ovdje možemo promatrati zanimljivu pojavu toga da je zaista samo jedna generacija bila potrebna da se identitetu počne pristupati s dijametralno suprotne strane: dok Tomislav prvo sebi postavlja pitanje toga tko je, to labavo definira, i tek onda definiciju svoga identiteta počinje puniti značenjem, vidimo da je Matildi sustav servirao sve komponente identiteta koje su došle pod kategorijom Hrvata iz Bosne. Čak su i opreke koje su se slučajno mogle naći u ovom kontekstu (katolik – komunist), vrlo jasno određene i dane kao jedine mogućnosti, koje su sa sobom, naravno, nosile i svoje posljedice (također dobro definirane i poznate). Upravo je fascinantno promatrati koliko je unutarnje kontrole postojalo u socijalizmu i koliko duboko u život individue je Sustav zadirao. Ovakve su se podjele, kako ćemo čuti, još jače osjećale u visoko miješanim sredinama, a takve su sredine bile vrlo karakteristične upravo za Bosnu i Hercegovinu. Ovdje vidimo fenomen drugosti koji se pojavio već pregršt puta, zajedno sa svojim mehanizmima fine diferencijacije između naših i Drugih, koji su se konstantno i vrlo aktivno provlačili kroz sve sfere društvenoga života. Upravo je takav društveni ili nacionalni kontekst, možemo zaključiti, pogodovao održavanju razlika između dvaju ili triju naroda, ovisno o području, jer je deklamiranje nacionalnosti, kako smo već spomenuli, sa sobom nosilo cijeli niz drugih karakteristika koje su se morale očitovati u svakoj kategoriji, prvenstveno da bi se očuvale. Ipak, kako ćemo vidjeti iz daljnjeg narativa, ova drugost nije nužno ispred sebe nosila negativni predznak, nego je često bila ambasador tolerancije i uključivosti, ili se barem tako činilo.

Naime, živeći u miješanoj sredini, Matilda je oduvijek imala prijatelje koji su bili muslimani, Srbi, ali i djeca iz miješanih brakova, i sama uvijek kaže kako se nije družila s ljudima zbog njihove narodnosti, nego zbog njihove osobnosti. Ipak, sama ističe da je nemoguće živjeti u takvoj sredini ako konstantno nisi jako dobro svjestan toga tko si i što si. Pripovijeda kako njezin djed nije bio presretan niti tim 'egzogenim' druženjima, ali ih je dopuštao, uvijek s napomenom da se nipošto nikad ne udaju i žene s ljudima iz drugih narodnosti i religija jer „ne želi da mu netko hoda po kući i psuje mater ustašku.“ Matilda na ovo reagira odobravanjem, spominjući kasnija životna iskustva njezinih prijatelja i prijateljica koji se nisu povelili za ovakvim savjetom.

Upravo je ovaj dio narativa ključan za pokušaje razumijevanja toga što znači živjeti u izravnom dodiru s drugim etničkim skupinama: na nekoj izrazito ljudskoj i individualnoj razini, pod pretpostavkom da su obje strane lišene predrasuda i saidovski 'orijentalističkih' tendencija, komunikacija nije bila otežana, ali individualni kontakti i dobra iskustva nikad nisu dovoljno moćni da ponište mehanizme diferencijacije koji vode vječnu borbu za održanjem semantičkih opreka u kojem se identitet gradi na negativnim predznacima (mi smo ovo, a ne ono što su oni). Upravo u prethodnom odlomku vidimo oba fenomena: Matildini su prijatelji zaista bili raznovrsni i nisu bili birani ni po kojoj osnovi osim osobne simpatičnosti, dok se i ona slaže sa svojim djedom koji kategorički odbija mogućnost miješanja dvaju naroda jer se boji opasnosti za identitet koju takvo miješanje može donijeti.

Osim toga, Matilda spominje kako je uvijek bila na margini zbog toga što je bila katolik, te ju je čak i njezina najdraža profesorica, za koju sama kaže da joj je bila miljenica, svjesno prozivala i stigmatizirala po vjerskoj osnovi. Naravno, ističe, ona nije bila jedina koja se morala nositi s ovakvim problemima još u dječjoj dobi:

„To što sam pričala, Zora [profesorica] je Tomi⁵⁷, koji joj je bio najbolji đak u generaciji, dala četiri iz povijesti jer je svaki dan bio na misi i ministrirao. I onda kad mu je falio bod za odličan, a bila mu je razrednica, onda su je napali na sjednici drugi profesori da zašto traži od njih, zašto ona ne da pet, tako i tako se čovjek bavio poviješću. Pa je onda preko volje dala, i rekla 'samo da ne ode u popove'.“

„Ili recimo, moj profesor Obrane na faksu koji je mene rušio ja ne znam koliko puta, samo zato što smo bili susjedi i on je viđao da ja idem na misu svakodnevno. I onda dok nije Fata moja bila sa mnom na ispitu, ja nisam shvatila da on mene pita šta Bog misli o, ne znam, samoupravljanju ili tako. Kao, 'pa to nikad nikoga nije pitao!' Ja sam znala da mene pita neka čudna pitanja, ali nikad nisam razmišljala o tome pita li tako i sve druge. I on je mene konstanto rušio. A stvar je u tome što je znao, poznao je dida, on je bio u Partiji, a i did je bio u Partiji, i onda je bio neugodno iznenađen činjenicom da idem u crkvu. To je ono što smo u komunizmu doživljavali redovito: da si građanin drugog reda, da do mase stvari ne možeš doći, ali smo s tim živjeli, naučiš, prihvatiš, živiš, ne uzbuđuje te to pretjerano.“

„Moj profesor iz povijesti me rušio jer sam upotrijebila glagol 'ekskomunicirati', jer je to stvar koju mi nikad nismo spomenuli na predavanjima, i ona se odnosila isključivo na stvari vezane za Crkvu, što je značilo da razumijem način govora vezanog za Crkvu. On je bio sin pravoslavnog popa koji je bio četnik, i ja sam po tome bila osoba koja je nepodobna. I morala sam doći drugi put i paziti da ne upotrijebim opet taj glagol.“

⁵⁷ Matildin školski kolega i prijatelj Tomislav Matanović, koji se kasnije zaredio za svećenika, te mu se u noći s 24. na 25. kolovoza 1995., zajedno s majkom i ocem, gubi svaki trag, da bi na kraju bio pronađen tek 22. studenoga 2001., u masovnoj grobnici, u muslimanskom selu Bišćanima nedaleko Prijedora.

Ovdje vidimo da se drugost očituje u drugim kategorijama, konkretnije u religioznosti koja je u opreci s pripadnošću Partiji, i koja se diskriminira i kažnjava, a ovakvo je ponašanje često podupirano i od strane vlasti. Ovo, kako je općepoznato, nažalost nije primjer svojstven isključivo Jugoslaviji, nego se pojavljuje u svakom sustavu koji možemo nazvati totalitarnim. Ovo je čisti primjer treće vrste stigmatizacije koju opisuje Goffman⁵⁸, stigmatizacije na nacionalnoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi koja se uglavnom prenosi s koljena na koljeno. Cijela skupina katolika s kojima je Matilda imala kontakta u socijalizmu (vjerojatno ne možemo generalizirati i govoriti o cijeloj Jugoslaviji jer nikako ne možemo tvrditi da je u svim zemljama bilo isto), bila je degradirana s pozicije 'normalnih' osoba na poziciju manje vrijednih članova društva (gotovo izdajnika virtualnog društvenog identiteta). Njihov je identitet bio degradiran unatoč tome što je predstavljao dio stvarnog društvenog identiteta i bila su im oduzeta prava koja su trebali dobiti tom pripadnošću.

Govoreći o stigmati i diskriminaciji, Matilda nadodaje da spominjanje toga da si Hrvat nikad nije bilo smatrano pozitivnim. Uvijek je osjećala da je biti 'sve drugo', Srbin, musliman, Jugoslaven, bilo pozitivnije od bivanja Hrvatom, općenito u Jugoslaviji. Ovdje postavljam pitanje o tome govorimo li zapravo o Jugoslaviji ili Bosni, na što Matilda odgovara:

„Pa ja mislim da je u cijeloj Jugoslaviji bilo tako. Znam da je u Bosni bilo tako. U Srbiji je bilo i gore. U Hrvatskoj vjerojatno nije, ali ne bih rekla da nije ni u Hrvatskoj bilo obilježeno kao loša stvar, jer ne bi Srbi toliko napredovali ni u Hrvatskoj. Činjenica je da su oni bili na svim mjestima s kojih se upravljalo, bili oni i manjina, i šta god, i toga što sam bivala starija, bivala sam sve svjesnija. Možda se to tako i događalo, možda je postajalo sve prisutnije u društvu, a možda sam samo postajala svjesnija situacije u kojoj jesmo.“

Ovo je teško tumačiti jer se zaista, kako Matilda sama kaže, može raditi i samo o osobnom utisku, i ni sama ne tvrdi da je to činjenično utemeljeno, ali je ipak zanimljivo osvrnuti se na to da je u jednoj naočigled složnoj i harmoničnoj socijalističkoj državi Bosni i Hercegovini, koja je bila najšarenija članica jednako tako naočigled složne i harmonične federacije Jugoslavije, na svakoj društvenoj i političkoj razini postojalo jasno razgraničenje između svih pojedinih karakteristika koje je sa sobom nosila svaka etnička kategorija. Još je možda i zanimljivije istaknuti to da je zapravo bilo gotovo nemoguće razmišljati izvan tih kategorija, i da su se u cijelom diskursu uzročno-posljedične veze nalazile isključivo unutar njih.

⁵⁸Erving Goffman, "Stigma and Social Identity." *Stigma; Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963, str. 1-39

Ipak, ističe Matilda, nije sve crno, jer ju uz Jugoslaviju veže njezina mladost, a iz te mladosti ima lijepa sjećanja, ali sama pomisao na Jugoslaviju joj nije draga.

„Jer je Jugoslavija izvukla najružnije iz ljudi. Točno se vidjelo tko je klimav i spreman okrenuti se kako vjetar puše, i to se jako osjetilo kod ljudi, da su radili ono što se od njih očekivalo. I to je ostalo do danas, samo je danas ograničeno na politiku. Prije to nije bilo niti za politički karijeru, samo za opstanak.“

Zanimljivo je i to koliko je ovih procesa apsolutno svjesno internalizirano, i koliko duboko Matilda može proanalizirati razloge za mnoštvo svojih ali i općih reakcija i stavova, te se i u ovome može promatrati ljudska reakcija na nametnute sustave i pretjeranu, rigoroznu i čvrsto strukturiranu društvenu kontrolu.

3.2.b) PRESELJENJE U HRVATSKU

Matilda nastavlja svoju priču preseljenjem u Hrvatsku, ističući da je tek tada shvatila da Hrvatska ipak nije bila njezina obećana zemlja, iako je mislila da je, i to iz jednog zanimljivog razloga:

„Mi smo uvijek gledali Televiziju Zagreb. I uvijek je to izgledalo puno kulturnije, puno finije i uljuđenije nego išta drugo iz Jugoslavije. Inače je televizija bila tako da što god gledaš, moraš gledati naizmjenice, ne znam, jedne nedjelje je iz sarajevskog studija, jedne iz beogradskog, jedne iz zagrebačkog. Obično ta tri studija jer nismo gledali slovensku i makedonsku televiziju zbog jezika. Pa čak ni Titograd se nije tu pojavljivao, možda su bili preslabi, ali smo mi gledali TV Zagreb. I sve emisije koje su bile, ovako, obične, dnevne, bile su te zagrebačke, i bilo je nešto od tih beogradskih i sarajevskih koje su se ubacivale, ali je to bilo toliko fino, toliko kulturnije, toliko pristojnije od ostaloga, da stekneš dojam, kao što i sad stječeš preko medija, kako je to ipak neka uljuđenija zemlja. Onda, time što si Hrvat, osjećaš da pripadaš tamo, da ćeš se tamo bolje osjećati, lakše uklopiti, misliš kako ti tamo nitko neće zamjerati tvoju vjeru, kako ti neće zamjerati običaje, da će to svima biti normalno. Ali onda dođeš u Hrvatsku i shvatiš da to uopće nije tako, da tu uopće nisi Hrvat, nego si Bosanac, koji je po definiciji čovjek nižeg reda, nesposobniji i gluplji. I onda kad napraviš dobre stvari, kad dokažeš da si pametniji, onda odjednom priznaju da si pametniji, ali te i dalje smatraju osobom niže vrste, manje vrijednosti.“

Ovo je, kako i sami možemo zaključiti, jedan vrlo nezavidan položaj, ali i jedna izrazito specifična situacija predodžbe obećane zemlje koja je Matildu nagnala da se u nju preseli. Valja istaknuti to da niti jedan od naših troje ispitanika nije rođen u Hrvatskoj, ali su svi troje u nekom trenutku svoga života Hrvatsku smatrali gotovo utopijom, mjestom na kojemu će napokon moći živjeti kao većinska skupina i u kojem će se napokon moći osloboditi svog vječnog statusa stigmatiziranog pojedinca i zajednice. Ipak, kako smo vidjeli, a i kako ćemo vidjeti u daljnjem radu, niti jedna od tri generacije, unatoč tome što su rođeni kao Hrvati, neće se u Hrvatskoj nikada osjećati kao u svom domu, i nikada se do kraja neće uspjeti osloboditi stigme koja se ovoga puta iz religijske pretvorila u stigmatu po nacionalnoj osnovi, i ostala

gotovo jednako duboka, iako će se nekom vanjskom promatraču razlika između kategorija Hrvata iz Hrvatske i Hrvata iz Bosne činiti toliko fina da gotovo da ne postoji.

Matilda pokušava naći opravdanje za atmosferu koja ih je zatekla kad su se preselili u Hrvatsku 1989., i kaže da je možda jednostavno bilo nekakvo nezgodno vrijeme, da ne može govoriti samo o promjeni na razini preseljenja, jer, kao što znamo, već početkom 1991. počinje rat, i tenzije se svakako osjećaju već i ranije. Nedugo nakon njihova preseljenja, a u kontekstu predratnog stanja, eskalira svijest o nacionalnom, i Matilda sama kaže da ne zna kako bi se sve te stvari odvijale da nije bilo rata. Ovako je u ratu i nacionalno, i kulturološko, i religijsko doseglo svoje vrhunce. Kaže da se osjetilo da je sve počinjalo i završavalo jedino s time. Spominje osjećaj toga da ne postoji niti mogućnost drugačijeg razmišljanja, sve do nekog trenutka.

„Na početku, u tim ratnim danima, isključivo tako razmišljaš, jer vidiš sve što se događa kao crno-bijelo, a onda se polako počinju javljati ljudi iz Bosne, recimo, koji su stradali u ratu, muslimani koji traže pomoć, kojima moraš pomoći, i onda vidiš da uopće nije važno što su muslimani, da nije važno što je to moja Aida ili Fatima, nego da su to ljudi za koje ja znam tko su i što su i da stvarno nacionalno nije u tom slučaju presudno. Mislim da je taj rat potaknuo te intenzivnije osjećaje. Ne znam koliko je dobro što se to tako dogodilo, a opet, s druge strane, mislim da nije ni loše da smo svjesni toga tko su ljudi oko nas. Da ne živimo u nekom krivom uvjerenju, da ne vjerujemo ljudima kojima u stvari ne treba vjerovati. Nemam potrebu živjeti u sumnji prema ljudima, ali nemam potrebe ni davati svoje povjerenje nekome za koga znam da nije vrijedan.“

Budući da mi je zadnja Matildina izjava o povjerenju zazvučala prilično sugestivno, pokušavam shvatiti o čemu zapravo govori. Pripovijeda ovaj događaj:

„Kad smo se vratili u Kozarac, ti isti ljudi koji su srušili kuću su se odjednom pojavili kao ti ljudi koji će pomoći babi i didu tamo živjeti. Jure onaj, koji je živio prekoputa. On je Hrvat, ali je on jedan od tih glavnih koji su bili u pljački. Mama i tata su to saznali još dok su u logoru bili, što se dogodilo s kućom i tko ju je srušio i opljačkao. A drugo, našli su oni i kod njih nekih svojih stvari kad su se vratili u Kozarac.“

Prirodno se nametnulo pitanje o tome kako je jedan Hrvat uspio ostati u Kozarcu u vrijeme opsade i izгона. Matilda daje jednostavan odgovor: žena mu je Srпкиnja. I bio je u srpskoj vojsci. Kaže da vjeruje da je taj susjed iskreno htio pomoći kad su se njezini roditelji vratili u BiH, trudio se napraviti sve što je mogao, i provodio je puno vremena s njenim roditeljima. Unatoč tome, ona kaže da takvoj osobi ne može nikad više vjerovati. Čak i spominje nedavni susret s tim susjedom u Prijedoru.

„Ja sam njega vidjela, ali ga nisam išla pozdraviti. Onda je on došao do mene i 'šta', kao, 'ne sjećaš se?' Ja sam mu odgovorila da je problem u tome što se ja jako dobro sjećam.“

U daljnjem smo razgovoru došle do toga da je taj gospodin čak bio u rodu s Matildinim tetkom, i na moje začuđeno pitanje 'kako je to mogao raditi?', Matilda opet samo odgovara 'zato što mu je žena bila Srkinja.' Budući da mi je i dalje teško razumjeti ovakav razvoj događaja, pokušavam shvatiti o čemu točno Matilda govori:

„Upravo to se događalo. Hrvati vjenčani sa Srbima su ispadali veći četnici nego sami Srbi. Ali to se uvijek događalo, i u mirnim vremenima. Ne znam zašto je to tako, valjda jer se žele dokazati, ne drže do sebe ni do svoga, i onda žele dokazati kako su poslušni.“

Kad je već Matilda spomenula 'držanje do svoga', molim ju da mi to malo preciznije definira.

„Šta znači držati do svoga? Pa ostati ono što jesi. U takvom braku, ne odustati od toga da si Hrvat, i ne odustati od toga da si katolik. U jednom braku s pravoslavnim, ako je to brak crkveno sklopljen, svejedno u kojoj je crkvi sklopljen, on sakramentalno vrijedi, i ne vidim zašto bi sad ta žena ili taj muž morali prestati biti katolici. Ali se to redovito događalo. A oni su živjeli s nama! Oni su bili naši susjedi, a oni su bili veći Srbi nego njihove žene Srkinje. I ne znam jel to oni traže od njih, samo znam da se previše ljudi tako ponaša da se to ne bi smatralo pravilom. Oni koji se tako ne ponašaju su vrlo rijetki izuzetci. Jer nisu se oni oženili i otišli živjeti u neko srpsko selo, neku zemlju gdje više nisu imali ništa. Ne, oni su ostali živjeti tu pored nas, prestali praktimirati sve, i nacionalno i vjersko. Ne znam znam li jedan izuzetak gdje bih mogla uprijeti prstom i reći 'to je brak Hrvata i Srbina i tu je Hrvat ostao Hrvatom.' Ne da je Srbin prihvatio hrvatsko, ne, nego samo da je Hrvat ostao Hrvatom. Ali Srbin i dalje ostane Srbin.“

Opet, za znanstvene svrhe, ne možemo se uhvatiti ovih tvrdnji kao da su čiste činjenice, ali je vrlo zanimljivo čuti kako su miješani brakovi percipirani od osobe koja je s njima bila u kontaktu iz prve ruke. Također, ovaj određeni događaj u kojemu je Matildin susjed Hrvat zaista otišao u srpsku vojsku i okrenuo se protiv svojih sunarodnjaka koji su mu bili i prvi susjedi, zaista možemo uzeti kao dovoljno jak razlog i opravdanje da Matilda za života zadrži takav stav: jamačno je osobna trauma u ovom slučaju dovoljno jaka da do srži promijeni osobu i nagna je da restrukturira svoja vjerovanja i percepcije. Također, upravo u svojim nastojanjima da donesemo drugu stranu povijesti, da se osvrnemo na osobne narative i zanemarimo na trenutak ono što je smatrano kategoričkom povijesnom istinom, upravo su nam ovakva svjedočanstva od izrazite vrijednosti jer govore o svakodnevicu koja je ostala onkraj povijesti, i koja će relativno uskoro, prirodnim tijekom vremena, biti zaboravljena. Nije potpuno jasno čemu možemo pripisati razloge za ovakvo ponašanje Hrvata u braku sa konkretno Srbima, i antropološki je jasno da je prevelika i uglavnom pogrešna generalizacija i nazivanje nečega značajkom mentaliteta naroda, ali iz ovog malenog uzorka svejedno možemo zaključiti da postoji tendencija da se ovakve stvari dogode. Zašto, ostaje nepoznato i sigurno stvara tlo za nova istraživanja.

Nadalje, vraćamo se opet na Matildin život u Hrvatskoj i na načine na koje se ona sad poima svoj identitet i pripadnost. Prva stvar koju naglašava je da se ne može identificirati s Hrvatima iz Hrvatske. Ne smatra se pripadnikom istog naroda.

„Po puno stvari. Od fizičkog izgleda, recimo, temperamenta, pa do tih nekih karakternih osobina koje su tipične za Hrvate, a meni su strane. Ta nevjernost. Ne mislim na brak i to, nego općenito ponašanje. Na to da ti je netko prijatelj, pa ti nije prijatelj. Vjernost nekom odnosu, kakav god on bio. Mi smo uvijek činili jedni drugima sve. Ovdje ljudi nemaju osjećaj potrebe recimo držanja obećanja. To je meni nezamislivo. I ne zato što sam ja posebna, nego zato što sam odrasla u takvom ozračju. Zato što su se svi ljudi tako ponašali, zato što se to smatralo društvenom normom. Ovdje je prihvatljivo da ti netko kaže da će navečer izaći s tobom, a onda se ne pojavi i kaže da je zaboravio. To je kod nas neprihvatljivo, bilokojem narodu pripadao u Bosni. Ja ne želim pripadati narodu koji se tako ponaša, meni je to neprihvatljivo. Zato kažem da sam Hrvat iz Bosne.“

U ovom trenutku, i meni kao Hrvatici koju su odgojili Hrvati iz Bosne, unatoč tome što ovom narativu i radu pokušavam pristupiti iz najobjektivnije pozicije koju sam mogla zauzeti, ove Matildine riječi zvuče toliko poznato i prisno da mi je teško vratiti se na distancu. Jesu li ove osobine koje Matilda pripisuje Hrvatima iz Hrvatske zaista nešto što je kulturno uvjetovano i što se zaista utjecajem drugih kultura i općenitog konteksta života u Bosni izgubilo, odnosno modificiralo u nešto drugo?

Za potrebe ovoga rada, možemo pretpostaviti da se jednostavno radi o društvenim normama koje se uče od najranijih godina običnom, svakodnevnom socijalizacijom – jednako kao što u nekim narodima dogovoreno vrijeme za nalažanje znači upravo to vrijeme, dok u nekim drugim narodima to može značiti i sat kašnjenja. Smatram da je svojim odbijanjem prihvaćanja ovakve socijalizacije Matilda zauvijek ostala u stanju kulturnog šoka, koji je onda za nju proizveo nezavidan položaj u kojemu nije u stanju 'oprostiti' kulturnu različitost s kojom svakodnevno mora doći u kontakt. Kako smo vidjeli, ovo je svjesni postupak odbijanja dijela socijalizacije, koji se može toliko snažno ugraditi u osobu da se onda prenese i na sljedeće generacije i internalizira kao jedini način funkcioniranja. Ovakvi postupci, možemo zaključiti, vode u daljnje distanciranje dviju skupina i produbljivanje stigmatizacije, dok bi njegovo ukidanje za pojedinca vjerojatno bilo vrlo traumatično psihičko iskustvo jer bi se radilo o izravnoj intervenciji na osnovne vrijednosti individue. Dakle, na svakome je da prosudi koji je način u konačnici bolji.

3.2.c) BUDUĆNOST

Vođena ovim mislima, postavljam Matildi pitanje: ako je Hrvat iz Bosne, je li ikad razmišljala o povratku u Bosnu?

„Ne. Ne bih nikad jer Bosne nema. Bosna više ne postoji. To su sve neki nacionalizmi koji nemaju veze s onim što je Bosna. Problem je u tome što ja jako volim Bosnu. Meni je Bosna prekrasna zemlja, ovako da odeš, samo kad bi se moglo očistiti ju od svega toga lošeg što tamo postoji, tih nevjerojatnih nacionalizama. Rat je postavio kriva mjerila: ako je bio problem što je Kozarac uglavnom muslimanski, zašto su onda moji pradjed i prababa došli živjeti tamo? Ako je problem što su ti muslimani oko tebe, onda ne dođeš živjet među njih. I gotovo!

Mi smo živjeli tolerantnije nego što se sad živi bilo gdje. Znali smo živjeti jedni s drugima, ne jedni pored drugih, nego jedni s drugima, a ne penjati se jedni drugima na glavu kako treba živjet. Možda je stvar u tome što oko nas nije bilo puno Srba, pa nisi imao tu ugroženost. U Kozarcu su Hrvati i muslimani jednako stradali, jednako su im srušene kuće, jednako su odvedeni u logore, i jednako su pobijeni, svejedno jel čovjek bio Hrvat ili musliman, i svi su cijelo vrijeme jedni drugima pomagali.

Pa činjenica je da su mog tatu došli zvati u SDA [muslimanska Stranka demokratske akcije] kad se osnivala, da bude član! On nije htio, rekao je da nije ni u HDZ-u [Hrvatska demokratska zajednica], da ne želi biti u strankama, ali je bio na osnivačkoj skupštini, i to se koristio kao argument da ga ubiju. Zato su ga prozivali u Omarskoj za likvidaciju.

Ali te Bosne nema. Tih ljudi više nema. Zemlja sama nije ništa, lijepa je i izgleda prekrasno, ali u nju ideš turistički i ne živiš u njoj. Tako odeš i Švicarsku vidjet kako je lijepa, i London, i Pariz. Pitanje je kako bi tamo bilo živjeti. Iako je vjerojatno gore živjeti u Bosni jer ti ta depresija i animozitet koji su tamo ubijaju volju za životom. I svi žive loše. Ne bih se nikad vratila u Bosnu ovakvu kakva jest. Ali ne bih se zapravo uopće vratila, jer mi iz Bosne nismo otišli ni zbog rata, ni zato što smo morali, nego jer smo tražili posao. Imali smo namjeru ostati u Hrvatskoj.“

Drugi put u ovom radu naš se ispitanik našao u pat poziciji u kojoj niti jedan ishod nije povoljniji od drugoga. Ovdje posebno možemo govoriti o jednom fenomenu koji u Hrvatskoj nije niti imenovan: Hrvati iz Bosne i Hercegovine koji su iz svojih domova izbjegli u Hrvatsku zaista su bili prihvaćeni i za sve se našlo mjesto i pomoć, ali nikada se kasnije nije razmišljalo o njihovom simboličkom položaju u društvu: oni su do neke mjere prihvaćeni kao 'naši', i time im se 'oduzelo' pravo na potpuno različit manjinski i izbjeglički identitet (jer su se vratili kući), ali zbog, kako smo upravo vidjeli, određenog otpora potpunoj integraciji i potrebe da se održe kao 'svoji', nikada nisu uspjeli pronaći potpuno čvrsto mjesto u Hrvatskom društvu, i tako su, ili barem dio njih, ostali kao lebdeća grupa na marginama različitih skupina. Možemo reći da se Matilda nalazi ili se nalazila u dvostrukoj ulozi povratnika: prvo se, svojim seljenjem u Hrvatsku, 'vraćala' svojem porijeklu i svojoj originalnoj domovini, ili je barem tako smatrala. Njezine predodžbe o Hrvatskoj nisu bile izgrađene na sjećanjima o prošlom životu, nego su uvelike bile tipifikacije onoga što su joj mediji prikazivali, u kombinaciji s hiperkarakteristikama svega 'našega', koje u Bosni nije moglo toliko doći do izražaja jer je uvijek bilo u živoj interakciji s dvostrukim Drugim. Matilda je tako o životu u Hrvatskoj imala

nerealnu predodžbu, i Hrvatska je predstavljala praznu kategoriju u koju su se ulijevala značenja i običaji svega onoga što je bilo naše i dobro jer je naše. U trenutku kada su Matilda i ostali 'povratnici' shvatili da je realnost drugačija, njihova je domovina već bila razrušena ratom i u potpunosti je promijenila svoju strukturu, te zapravo nije bilo moguće niti uložiti trud da se obnove mi-odnosi, jer pripadnici tih zajednica više nisu tamo prebivali. Tako je i BiH prestala biti njihov dom.

S druge strane, zajednica koja je dočekala 'povratnike', Hrvate iz BiH, od njih je očekivala da budu 'naši', jednako koliko su i oni 'naši'. U cijeloj međusobnoj zbunjenosti, kaosu i inatu, niti jedna od zajednica nije uspjela drugu učiniti mudrom, i u njihovom je odnosu ostala pukotina koju, kao što vidimo, njezini pripadnici osjete i danas.

Upravo o ovoj situaciji, o svom trenutnom položaju u životu i o svom identitetu Matilda kaže:

„Da je Bosna ostala Bosna, mi bismo se imali gdje vraćati. Ne bismo bili skitnice u svijetu, nego bismo bili ljudi s korijenima. Ovako smo praktički skitnice, bez ikakvih korijena. Nigdje se ne osjećaš kao kod kuće. Tako mi je svejedno živim li ovdje ili u Zanzibaru. Ne shvaćam Hrvatsku kao svoj dom. Ja sam Hrvatsku prihvatila kao datost jer se vjerojatno ništa neće promijeniti u životu, vjerojatno, osim da počne rat od ikojeg bih morala otići, ali pretpostavljam da neću otići iz Hrvatske. Prije deset godina, da mi je netko rekao 'odi u Australiju' – pa zašto ne! I ne bih baš imala želju negdje se u Hrvatsku vratiti. Možda bih se vratila u Kozarac ili Banja Luku. Vraćaš se ljudima. I ako se imaš vratiti ljudima, to je to. Negdje pripadaš kad znaš da se tu trebaš vraćati. Kuće su sve bezveze. Ne vraćaš se kućama, fale ti stvari. Fale mi knjige, stvari koje sam imala. Moje stvari koje su ostale, fotografije. Više mi fali dvorište nego kuća.

Ja sam često spominjala tog Sulejmana, lika iz *Derviša i smrti*, čovjeka koji objašnjava kako je njegovo, on putuje jer trguje, trgovac ovcama. I sad, derviš je oduševljen njegovim putovanjima, on je stalno u tom samostanu, i njemu je taj čovjek veza sa svijetom, on njemu donosi priče iz tog svijeta, a onda ovaj njemu kaže: 'Da, ja se uvijek vraćam tu zato što me to ne čini skitnicom. Jer kad se čovjek nema gdje vratiti, onda je skitnica u svijetu, a ovako si putnik.'

Ja se uvijek osjećam skitnicom.“

3.3. ZLATA GRGIĆ

„Tko je pametan, živjet će sa svakim.“

Zlata Grgić, rođena Matijević, rođena je 9.11.1933. godine u Banja Luci, BiH, kao treće dijete u bogatoj veleposjedničkoj obitelji koja je imala 19ero djece. Sa svojom je obitelji živjela u predgrađu Banja Luke, takozvanim Trapistima, gdje je obitelj vodila mlin i održavala veliko imanje i šumu. Školu je polazila u NDH. Udala se za Nikolu Grgića, te se iz Banja Luke preselila u Kozarac živjeti s njim. U Kozarcu je rodila svoje troje djece, Zdenku, Josipa i

Matildu, te je tamo ostala sve do opsade 1992. Izbjegla je za svojom djecom u Hrvatsku, sklonivši se prvo nakratko u Kutinu, da bi se onda, zajedno sa svojim mužem, doselila u stan svoje najmlađe kćeri Matilde u Daruvar. U stanu je jedno vrijeme u ratu, zajedno sa svojim mužem, živjela s Matildinim mužem i kćerkom, te sa svojim sinom Josipom, njegovom suprugom i dvoje djece, da bi se nakon nekog vremena preselila u kuću u Daruvaru. Nedugo prije Nikoline smrti, kad je već bio prilično bolestan, preselili su se u stan u Daruvaru kako bi smanjili troškove. Nikola je umro 2004.godine, i od tad Zlata živi sama u njihovom stanu, gdje mi je i ispričala svoju priču.

3.3.a) ŽIVOT U TRAPISTIMA

Zlatino je djetinjstvo bilo obilježeno čestim političkim previranjima, nemirima i strogim podjelama. Uzimajući u obzir financijski i statusni položaj njezine obitelji, ako i njihov nacionalni identitet i religijsko opredjeljenje, možemo pretpostaviti nekoliko stvari, prvenstveno da je dolazak Jugoslavije i komunizma u njezinoj obitelji značio nešto negativno, prvenstveno s religijske i nacionalne strane, a onda svakako i s financijske strane. Upravo je prvo što mi govori to da joj je otac iz političkih razloga 1947. bio u zatvoru, što je djelomično utjecalo i na njihov status.

„Moj tata, da, bio je u zatvoru jer su ga optuživali da surađuje s četnicima. A morao je. Oni su bili u šumi i dolazili su tražiti hranu, i on nije imao izbora. Neko dulje vrijeme, ja ne znam jel to bila godina ili i dulje, on je svaku večer morao pripremati za njih, ma i nabavljat po selu, dok jednom partizani nisu saznali, i onda su oni došli i zatvorili ga zbog toga, i njega, i dida. I tako su oni odležali u zatvoru tad. Did je šest mjeseci, a tata jedanaest, u Manjači, tamo je jadan šumu sjekao i patio se znaš koliko! A desetoro djece kod kuće. I onda, ovi lopovi su dolazili, stalno je to bilo, mi smo imali par konja, i mama ih je hranila. A ovi dođu po jednog konja, ti partizani, iskoriste ga do kostiju, da toliko smršavi, i onda dovedu toga mršavog, i sad njega treba hranit, oživjet, a odvedu ovoga zdravog. I tako su to radili sve dok tata nije došao. Kad je tata došao, onda su prestali, onda nisu više mogli. Al tata kaže da ga nikad nisu ni udarili. Ne zna zašto, sam Bog mu je pomogao. A dida jesu. Did je dobio. I čupali su mu brke, i cijelog su ga istukli. Oni dođu i ispituju, a did počne lagat. I tata kaže, pametnije je bilo da šute. A dida onda uhvate, i onda udri, čupat mu brke i tuć ga, i tako. Al su ga pustili, on je samo šest mjeseci. Tako su oni bili u zatvoru. A gdje će oni bit? Ti Hrvati takvi, oni su bili posebni Hrvati, i svi su znali da su Hrvati, i da oni budu za četnike? Ma nema govora! Oni su inače bili za pravdu, njima je bilo svejedno jel netko Srbin il što već, samo nek je pravi! Tata je poštivo svakoga, tata je bio čak ko svećenik u tom slučaju, i tata i did. Ja ne znam ni kako smo mi to prošli, nas je puno išlo u školu, i trebalo je to, ja ne znam kako je mama sve to izdržala. Pomogli su nam trapisti, al nismo mogli, Vrbas je odnio branu s mlina, a nije imao tko to popraviti jer nije bilo tate, pa su nam oni davali fino gotovo brašno. A u ratu, partizani su nas već bili opljačkali, ušli u kuću i odnijeli ali sve!“

Odmah u ovom prvom dijelu izlaganja vidimo priču koja je bila vrlo karakteristična za mnoge dijelove Jugoslavije: sukobljene strane nalazile su se u šumama oko naselja i pod prisilom i

ucjenom tjerale stanovnike da ih hrane i opskrbljuju. Ovakvo ponašanje je, možemo pretpostaviti, bilo poznato i vlastima, ali se i dalje nije moglo tolerirati kao prihvatljivo.

Iako smatram izrazito zanimljivim činjenicu da je Zlata odmah počela govoriti o tome koji su razlozi za njihovo konačno propadanje, skrećem razgovor na život prije rata, prije pljačkanja i zatvaranja, prije svega što je na kraju dovelo do njihovog siromaštva.

„Prije je to bilo super. Mi smo bili odlični, mi smo bili jaki, jaka porodica, did je majstor bio, svoj obrt je imao i svoje radnike, radio je krovne konstrukcije, puno je zarađivao. Did je bio veliki majstor. Tata je imao mlin. Zarađivalo se to i dobro živjelo, pa koliko smo zemlje kupili, i živjeli smo lijepo, prekrasno prije rata. Prekrasno! Pa ne bi se toliko djece ni rodilo da nije bio takav život. Stvarno je bilo lijepo. A poslije... Ma bilo je i poslije, mama kaže 'Nek ste vi meni svi ostali živi, mene nije briga što odnesu, ne treba mi više od ove jedne haljine!' Što je ona bila duša. Nikad je nisam vidjela da plače, od tolikih muka i od tolike djece, ona je sve to strpljivo podnosila.“

Kao što vidimo, ova je priča zaista vrlo karakteristična za svoje vrijeme, ali i teško povezuje s današnjom realnošću – Zlatina obitelj bila je tipični primjer veleposjedničke obitelji, karakteristične ne samo za područje Bosne i Hercegovine, nego općenito za područja svih susjednih zemalja. Uzmemo li u obzir da se rodila 1933., možemo zaključiti da jamačno postoji dio njezinoga identiteta koji je svjesno izgrađen na ovoj postavci, i koji se dalje morao prilagođavati i mijenjati na vjerojatno vrlo traumatičan način u skladu s novim političkim sustavima koji su, možemo zaključiti, iz perspektive tadašnje mlade djevojke, morali izgledati neobjašnjivi i nasilni. Primjerice, skreće priču na različite nevolje koje su ih zadesile u Jugoslaviji: najstarijeg brata su pretukli partizani, i bacili ga u Vrbas jer su mislili da je umro, a on se pravio mrtav, te na kraju uspio doplivati do kuće. Naravno, razlozi za ovaj događaj su, kako i očekujemo, apsolutno nebulozni:

„Miro je bio tek krenuo u gimnaziju, i bio je gospodin, imao je svoj bicikl, prije je to bilo, išlo se svugdje pješke, a on na biciklu. On je jedini tu bio koji je išao u školu, nitko drugi nije, i on je išao i fakultet završio. A ti su bili stražari iz Čelince tu, ne znam, njih su zvali gerilci, ne znam zašto, i oni su njega po danu pratili, on je znao, primijetio je da ga prate, i kad se navečer vraćao iz škole, oni su ga uhvatili i isprebijali ga svega, onda je tetka pokojna došla da ga nekim travama liječi. A on sav modar bio! Oči su istekle. Mi smo bili sigurni da neće ostat živ on. Poslije, kad je tata došao kući, sve je bilo drukčije, al dok nije tate bilo, tako su radili. Bilo je tu svega ružnog.“

Upravo se iz ovog kratkog citata može iščitati nekoliko vrlo bitnih stvari: Zlatin je najstariji brat imao bicikl, što je apsolutno bilo statusni simbol, toliko da je samo posjedovanje bicikla, a pogotovo u kombinaciji s tim da je, kao sva gospodstva djeca, išao u školu, bilo dovoljno da ga se napadne i pokuša ubiti, kako bi se s jedne strane došlo do bicikla, ali, vjerojatno još važnije,

borilo protiv buržoazije. Ovakvi se napadi, kako možemo zaključiti, ne samo da nisu sankcionirali, nego su se događali unutar policije, što im je davalo još jednu dimenziju nedodirljivosti i tabu teme.

Zlata govori i da su ih i Nijemci opljačkali:

„Mi smo neku robu pokupili i odnijeli u trapistki toranj. Fine robe, mama je baš imala lijepu robu. Dobro, ona je isto bila iz bogate obitelji. I pokupi mama tu robu, i odnese je u toranj, i oni možda i ne bi to da je kod kuće bilo, al oni su provalili u taj toranj i uzeli sve što je tamo bilo. Bilo je materijala, štofa, svile, to se kupovalo na topove, vreća od 25 kila šećera, sve je to pokupilo i odnijelo, to su Nijemci uzeli trapistima.“

Ipak, uzevši u obzir da Zlata pripovijeda o svojem djetinjstvu, niti ona ne zanemaruje faktor toga da je sve ove nedaće ipak gledala kroz nevine dječje oči:

„Kad sve to prođe, mi idemo i pjevamo. Mi se nismo znali sekirat i plakat. A mama isto nije nikad plakala, nikad nije pred nama tužila se i žalila da je nešto, ona je toliko nastojala da mi i ne osjetimo, mama je bila posebna, ja sad to shvaćam koliko je to bila posebna žena. Sve je to Bog dragi dao.“

Zlata se odjednom počinje ispričavati jer, kako kaže, ne može mi puno reći o Domovinskom ratu, i neka to pitam njezinog brata jer se on bolje sjeća što se događalo. Ipak, iz njezinih riječi zaključujem da se ne radi o tome da se ona ne sjeća Domovinskog rata, nego je jednostavno Drugi svjetski rat i razdoblje poslije njega puno više utjecao na njezin život. U školu je prestala ići 1945., i to jer je njezin tata odlučio da djevojke moraju ostati doma pomoći mami zbog teške financijske situacije. Bilo je dosta male djece, i trebalo je na svaki mogući način pomoći u održavanju domaćinstva. Zlata je puno pomagala mami, dijelom zato što nije imala izbora, ali i dijelom zato što je to zaista htjela:

„Bilo je tu puno posla, puno male djece, a ja sam to, pa, samo što nisam i porodila. To sam ja sve hranila, pa normalno! I povijala, i kupala, sve, odmah, čim su se rodili. Sve sam radila, pripremala im hranu, šivala odjeću, sve!“

Iz prethodnoga, kao i iz sljedećeg odlomka, moći ćemo promatrati koliko je na Zlatin život utjecala činjenica da je žena, a pogotovo da je jedna od najstarijih kćeri. Kako vidimo, podrazumijevalo se da ona, kao jedna od kćeri, ne dobije jednaku priliku kao njezina braća, ali ne čini se da je ona na to gledala kao na neku nepravdu. Uloga žene u tom vremenu bila je vrlo kompleksna, teška i naporna, ali također nešto što se uzimalo zdravo za gotovo. To vidimo i iz primjera Zlatine majke, njezinih sestara, ali i Zlatinog stava prema svemu što se zbivalo. Isto se događalo i s ostalim kćerima iz obitelji Matijević. Zlata je imala dvije sestre koje su joj godinama bile bliže, i koje su svaka obavljale dio posla u kući: jedna je održavala štalu i

životinje (imali su šest krava), a druga je peglala i održavala kuću čistom. Zlata je bila zadužena za djecu. Spominje kako su ih jako voljeli i poštivali svi susjedi, i kako su uvijek bili spremni pomoći im, pogotovo u vremenu kad joj je tata bio u zatvoru:

„Mi smo zbog tih krava imali mlijeka ko vode. To nas je spasilo, i davali smo i drugima. A u tom vremenu kad su se svi najviše patili, kad je bilo najgore, kad je moj tata bio u zatvoru, mi smo imali svaki dan bijeli kruh. Radnici iz Trapista su nam to davali, samo bi rekli 'Anice, šalji djecu po brašno!', jer naš je mlin propo jer je tata bio u zatvoru. Nama su trapisti valjali glave.“

Teško je uopće zamisliti kako se osjećala jedna majka desetero djece čiji muž je u zatvoru godinu dana, i koja polako gubi sav svoj imetak, ali i kasnije, kada je nastavila rađati ostalu djecu (kako smo već spomenuli, rodila je 19ero djece). Zlata je izrazito cijenila sve što je njezina majka radila za obitelj i kućanstvo, i rano je razvila istančani osjećaj za to koliko je njezinoj majci zapravo potreban predah od djece i kućanstva, te se trudila što češće ju poslati obitelji u druga mjesta da se malo odmori. U takvim bi situacijama Zlata preuzimala brigu za cijelo kućanstvo i svu djecu. Smatram važnim napomenuti da se Zlata udala za Nikolu 1957., dakle, s pune 24 godine, a dotad je već stigla odgojiti svojih šestero mlađe braće i sestara, te držati pod kontrolom kućanstvo u kojem je u jednom trenu bilo više od dvadeset članova.

Ono što je također važna značajka ovoga dijela narativa je upravo Zlatino isticanje povezanosti s trapističkim samostanom, i isticanje svih načina na koje su redovnici pomagali jednoj obitelji. Ovaj narativ također nije atipičan za mnoga mjesta u BiH i Hrvatskoj iz tog perioda, te čak i iz književnih djela možemo uočiti veliku društvenu ulogu koju je početkom i u prvoj polovici dvadesetog stoljeća odigrao kler na ovim prostorima. Također, možemo biti uvjereni u to da je upravo ovakav odnos koji je Zlata oduvijek imala sa svećenicima barem do neke mjere uvjetovao njezino duboko povjerenje i odanost Katoličkoj Crkvi. Naime, kako sami možemo promatrati, Crkva je oduvijek imala esencijalnu ulogu u Zlatinom životu i jasno je da je zauzela jedno od najvažnijih tropa oko kojih je Zlata izgradila svoj identitet.

Upravo se na takav realitet nadovezuje sljedeća Zlatina priča: u poslijeratnom komunizmu, u Zlatinom je kućanstvu bilo jedanaestero djece, roditelji i baka i djed, ali, kako sama kaže, komunizma se nisu bojali, unatoč tome što su javno bili Hrvati i katolici. Išlo je toliko daleko da je jedan partijski službenik predložio Zlatinom ocu da zovu Tita da kumuje jedanaestom djetetu, i iako se ovaj protivio, prijedlog je poslan u Titov ured.

„Kako god bilo, tata je dobio fino odbijenicu radi tehničkih razloga i onda dolje 'radi križa'. Križ, u kući je križ jer tata nije komunist! A Anto jedan Androjević, njemu su došli, jer Anto je skinuo križ. Al ne bi tata moj skinuo križ

ni da dobije milijarde, da mu daju sav svijet!“ (Na moje pitanje je li im bilo žao što ih Tito nije posjetio i postao im kum, Zlata se iskreno smije.) „Neka nije, hvala Bogu dragom. Al dolazio je Tito Anti. I tad se sve moralo iznositi, cvijeće i hrana i tko zna što, al mi nismo nikad ništa, nismo ga ni gledali! Mi smo se osjećali normalno u cijelom komunizmu, ti komunisti nisu nama ništa mogli. Oni nama duh nisu mogli uništiti, a ovo drugo, te nepravde, što ćeš. Meni je samo bilo žao trapista, svećenika, što su svi morali otići. Bilo ih je oko 250, a svi Nijemci, Austrijanci, oni su morali pobjeći. Jedan je ostao, Feliks, rekao je da ostaje sa svojim narodom. I onda? Ništa. Objesili su ga u Boriku. On je bio vođa Orlova, križara.“⁵⁹

Zlata se odjednom prisjeća toga da su oni pomagali spomenutom redovniku Feliksu da se sakrije od partizana, dapače, na svom su mu imanju izgradili bunker koji je kasnije zatrpan radi sigurnosti. U razgovor se u ovom trenutku uključuje Zlatina najmlađa kći koja ju potiče da iskreno govori o komunizmu. Smatram vrlo važnim istaknuti ovaj trenutak u razgovoru, jer mi odjednom postaje jasno da se Zlata boji reći istinu kako ju netko slučajno ne bi čuo, jer se boji da bi posljedice bile fatalne. Ovakvo ponašanje je karakteristično za mnoge pripadnike Zlatine generacije koji još uvijek o politici govore šaptom i pokušavaju svoja mišljenja zadržati u svoja četiri zida. Sve Zlatine dosadašnje izjave, kako možemo vidjeti, ograničile su se isključivo na njezin obiteljski život i na njihove odnose s trapističkim samostanom, a anegdote o Sustavu jako su suhe i izrazito činjenične. Upravo zbog ove upadice Zlatine kćeri možemo zaključiti da se ne radi o drugačijoj percepciji, nego baš o strahu o kojem kći i govori: visoka je vjerojatnost da su i stavovi i znanja Zlatine kćeri bili uvjetovani istim kontekstima iz kojih je polazila i Zlata, i prema tome, najvjerojatnije su vrlo slični. Uzimajući u obzir da ih Zlata očito nije izložila (a to tumačimo iz reakcije njezine kćeri), možemo zaključiti da se radi o duboko usađenom strahu od kojega se nikad nije othvala. Zlata se brani govoreći da im je bilo svejedno iako su im uzeli sve, ali njezina kći inzistira na tome da više priča o lošim stvarima koje su joj se dogodile, uvjeravajući ju da se neće dogoditi ništa loše ako napravi tako. Zlata se onda ipak malo oslobađa:

„To jest. Sve su nam pokrali. Sve što smo imali. Sve. Čak i remenje od tate i dida pokojnoga što su visili na vješalicama. Kapute sve. Odiijela. Ama sve! Morali smo samo klompe svi nositi jer su nam odnijeli sve cipele! Uzeli su sve kao zato što su po šumi pa nemaju ništa, onda pljačkaju narod. Oni su bili po šumi, šumnjaci, partizani. Mama je svašta pretrpjela, najviše, ali jest i tata. On kad vidimo da dolaze ovi, ravno uz rijeku prema brani i tetkama, bježi da ga ne odvedu. A nisu ga nikad odveli, i nisu ga nikad tukli. Poštivali su ga u zatvoru

⁵⁹ Križari su vjerska katolička crkvena organizacija, koja djeluje u duhu Katoličke Akcije, tj. surađujući u (hijerarhijskom) apostolatu Crkve. Križari nisu ni s kog vida neko političko udruženje, niti imaju bilo kakovu političku ili stranačku pozadinu. Križari su najvećim dijelom mladići i djevojke, pa se stoga mogu nazvati organizacijom hrvatske katoličke mladeži. Križarska organizacija odobrena je od Hrvatske biskupske konferencije, Vijeća za svjetovnjake. Ova organizacija je bila zabranjena nakon rata, kao i sve ostale katoličke organizacije, i zbog njih su se događala pogubljenja.

toliko da je mogao kleknuti i moliti, i nitko mu ništa nije htio. Jako slabo su ih hranili, mi smo im nosili hranu. A kad su ih preselili u Manjaču, onda je bilo bolje. Tamo su ljudi u zatvor morali meso donositi jer je to ipak bio posao težak, šumu su krčili da prodaju državi.“

Kako bih osvijestila šok i kontrast koji se dogodio partizanskom pljačkom, pokušavam doći do početaka bogatstva u kojemu je Zlata rođena, pa pitam da mi priča malo više o svom djedu.

„On je bio kicoš. Nikad nije skidao fes. Svake je nedjelje išao okolo, imao svog konja, svoje posebno selo, jahao bi po gradu, on nije bio Tunjo, on je bio Gazda Tunjo. I obuče krzno i taj fes i tako. Živio je ko bubreg u loju. Imao je para, čuvao ih je u vrećama, toliko ih je imao. I to su odnijeli! Al je on išao u Topolu, kupovao je žito, mljeo, preprodavao, pa šljive, pa su rakiju, al toga se i popilo. Al i na rakiji je zarađivao. Imao je burad što je dobio od pivare, oni istroše, pa oni to prilagode u burad za rakiju, cijelo bure od 50 litara, to su bili novci! Al baba [njegova supruga] je mogla sigurno 200 litara godišnje popiti! Pila je strašno. I živjela s mamom, ja sam se udala i otišla, a ona je još ostala tamo.“

3.3.b) PRESELJENJE U KOZARAC

Upravo je ova opaska o alkoholizmu njezine bake Zlatu navela na daljnju priču o njezinom životu nakon što se udala. Kako bismo dobili prostorno-vremenski kontekst, još jednom ću naglasiti da se udala za Nikolu Grgića, 1957. godine, i doselila se u njegovu roditeljsku kuću u Kozarac, u blizinu Prijedora. Nikola je živio sa svojim roditeljima, Marijanom i Barbarom. Barbara je umrla 1961., a Marijan je živio do osamdesetih. Ono što je Zlatu podsjetilo na ovaj dio njezina života je, kako smo već napomenuli, alkoholizam njezine bake, koji je odmah usporedila s alkoholizmom svoje svekrve. Naime, nakon teškog i potpuno odraslog života u roditeljskoj kući, Zlata se odselila u kuću u kojoj je vladao animozitet starih supružnika, a koji se prenosio na sve ostale ukućane:

„Ne može se opisat kako je meni bilo. Njih dvoje su živjeli jako loše između sebe. Meni je did [svekar] odmah rekao, dok sam došla, da, ako ne budem širokogrudna, ako budem imala srce kraj guzice /*smije se, i napominje da je did jako volio taj izraz*/, da neću proć ovdje. Jer oni više nisu obraćali pozornost uopće na nju. Stara Barica, pijandura je bila. Nije ona sa mnom dugo, četiri godine. Da nije ona umrla, umrla bih ja. Sigurno bih ja umrla! Ja sam tada dobila na plućima, već su mi pluća počela, ja sam 60 tableta dnevno pila da spasim pluća. Počela je tuberkuloza. Misliš ti da je meni bilo jednostavno s takvom ženom biti? Grozna je bila, ne može se opisat. A najbolje je bilo s njom ne imati ništa, ali ne možeš tako, ona je svekrva! A čim sam došla, drugi dan moja sestra još bila, i poštar došao i njemu did kaže 'od danas snaha prima moju penziju, slobodno joj daj'. Tu večer grom puko. Već je to bilo užas, još ni Kata [sestra] nije otišla, ona je poludila. Ali kad je ona bila takva, ona je njih raskućila. Ništa nisu mogli stvoriti, uvijek se zaduživalo. Ako ostavi u novčaniku, ona uzme. Ona je to sve bila u stanju potrošiti. Bolje da ovo ne snimaš jer je to bilo grozno. A šta je ona govorila: 'Imam snahu, a svi su je Srbi tamo... pa je tek onda došla k meni!' A sjekira je uvijek bila ispod stepenica, i uvijek sam se bojala, uzet će, sasjeći će me, i čim ja vidim da je ona ljuta, ja bjež na tavan, u bure upadnem unutra, povučem odozgo poklopac, čekam dok Niko ne dođe kući, i tek onda izađem. I Niki nikad neću ništa reći, to sam ja budala bila. On je umro i

ne zna za to. Tu sam ja pogriješila. A nisam htjela, reko, ubit će je, onakav ljut, nagao, tko zna što će biti. Trebalo je izdržati, ništa ne govoriti, krij od djece, krij od muža. Did je imao isto mušica, al da nije bilo njega, ja ne bi u onoj kući ostala. Miro [najstariji brat] je poslao mamu i tatu po mene kad je čuo da sam bolesna. Miro je rekao da će primiti i dijete i mene, ja sam kratko trudna bila, i da će do kraja života brinut se za mene. Kad su oni došli, ovih dvoje bili u šumi, meni mama ulazi prva, tata nije mogao ući, plakao je ko godina, mama ušla u dvorište, mi smo došli po tebe. I tata je došao. I fino mi sjednemo vani. I ja njima kažem da ne idem nikud, nipošto. Meni je Niko dobar, a stara je bolesna, krepat će ona. Oni su se smijali. Mi se odlično slažemo, Niko ništa ni ne zna, sigurno bi je ubio! Nije bilo fino. Nikako nije bilo fino.“

Jasno je da Zlata svome suprugu nije htjela govoriti o nevoljama u kojima se nalazila s njegovom majkom kako ne bi stvarala dodatne nemire u kućanstvu, ali zanimljivo je da ističe da su o ovim problemima sve znale dvije sestre njezinog muža, ali su jednako bile bespomoćne. Također, ono što smatram izrazito znakovitim je jedan događaj koji će vjerojatno lako srušiti predrasude koje bismo mogli imati o obitelji koja je imala toliko djece i toliko različitih problema: unatoč svemu tome, po Zlatu dolaze oboje roditelja, ostavljaju imanje i djecu u 80 kilometara udaljenom gradu i dolaze vidjeti je li ono što su čuli istina. Također, njezin najstariji brat se odmah beskompromisno nudi pomagati joj do kraja života: unatoč veličini obitelji i kontekstu u kojemu su se nalazili, ostali su izrazito duboko emocionalno povezani i jedni drugima su pružali duboku potporu. Svakako i bez ikakvoga premišljanja možemo dodati upravo ovu činjenicu kao jedan od osnovnih faktora koji su utjecali na izgradnju Zlatinog identiteta, a elaboraciju ove tvrdnje vidjet ćemo i kasnije u narativu.

Zlata još malo priča o svojoj svekrvi, ovoga puta prepričavajući priče dviju sestara svojega muža:

„Kaže Ljuba: 'Ona je meni, htjela me u zahod', oni su imali dva zahoda, jedan do drugog, 'i uzme dva noža, bode jedan tamo, jedan vamo, ne zna u kojem sam, a hoće da me bode, pa na vrata!'“

Ako do ovoga trenutka nije bilo jasno da je Nikolina majka bila psihički bolesna, u sada je to postalo jasno. Zlata objašnjava kako je žena imala težak život, kako je došla iz Slovenije udati se za Nikolinog oca, rodila je osmero djece, i onda on sedamnaest godina nije s njom htio imati nikakvih odnosa, iako su živjeli pod istim krovom, jer nije htio imati više djece. Ona se bojala da je vara, počela je piti, on se na takvo njezino ponašanje još više naljutio, i tako su se međusobno izluđivali i sve se više udaljavali, sve do njezine smrti. Dolazak snahe u kuću ju je dodatno izludio, te je tih zadnjih godina svog života potpuno izgubila svaki kompas. Primjerice, kad je Zlata rodila svoju najstariju kći, ova ju je dočekala i odmah proklela:

„Hoćeš još koje kopile rodit, hoćeš još koje kopile?! Ma šuti. Bolje ne znat ništa.“

Zlata tvrdi da je svoju utjehu našla u svojoj nećakinji, najstarijoj kćeri Nikoline sestre Ljube, Mari.

„Meni je valjala Mara najviše, što je uvijek bila kod mene. Ona me bodrila, ona je sve znala. Mari sam ja sve rekla u životu, sve je Mara znala. Zato Mara mene i danas voli. Ona je bila dijete od sedam godina kad sam ja došla, i stalno je bila kod mene, i spavala je dok ja nisam rodila Zdenu, onda je tek materi prešla. Joj, jest, bila je slatka ko med. Ona je bila divna. Ona je samo sedamnaest godina od mene mlađa. Ona je, što god imaju, prave jesti, ona će meni donijeti, ona iz škole i na prozor: 'Jel imaš, ujna, juhe?' Ako ima juhe, svrati se pojesti. Ona i dan danas tu juhu spominje.“

3.3.c) ZLATINA DJECA

Zlatina najstarija kći Zdenka, rođena 1957. godine, rodila se kao nedonošče, nakon teške trudnoće u kojoj je Zlata gotovo umrla. Unatoč tome što je rođena kao nedonošče, nisu je poslali u obližnji grad u bolnicu, nego su čekali nekoliko dana da Zlata bude sposobna dojiti ju. Kako sama kaže, bilo je prilično teško dojiti dijete i kasnije uz takav teški posao koji je odmah morala nastaviti obavljati, ali nije bilo previše razumijevanja za mladu roditelju. Nakon četiri godine mučenja, svekrva umire u veljači 1961., a u studenom se rađa Zlatin sin Josip. Početkom te 1961., Zlata je bila u bolnici zbog tuberkuloze i upale jajnika, na izmaku snaga, i o toj bolnici govori kao o velikom odmoru i blagoslovu. Dan kad se vratila iz bolnice da, unatoč svojoj bolesti, pomaže umirućoj svekrvi, bio je dan kad je svekrva umrla.

„Kad je ona umrla, ja sam oživjela. Onda je meni raj bio! Onda sam tek počela živjet. I did je bio sretan. Eto kako je, eto što je biti zla žena. Zato sam ja svom Niki nastojala biti što bolja.“

Nakon toga, nakon što se 1965. rodila i druga kći i najmlađe dijete u obitelji Grgić, tvrdi Zlata, sve je bilo prekrasno. Živjeli su u Kozarcu koji je bio vrlo etnički miješana sredina, s podjednako Hrvata i Muslimana, te s prilično velikim brojem Srba. Zlata se ovog razdoblja sjeća kao najljepšeg dijela svog života:

„Jako fino nam je bilo. Nismo nikakvih problema imali ni sa Muslimanima [Bošnjacima], ni sa Srbima. Mene su Muslimani tamo voljeli, možda zbog toga što sam Zlata. Ja mislim, zbog toga, one žene su sve mislile da sam ja Muslimanka. A to je njihovo ime, Zlata. Ali tko je pametan, živjet će sa svakim. Meni je ovdje ista stvar. I ovdje me žene vole nevjerojatno, sa svima sam dobra. Ali s tim narodom je fino. Ali komunizam. Niko je bio u Partiji, i zbog toga nismo mogli. Zbog naših nismo mogli. Teško je to bilo. On je bio u Partiji jer je morao. Išli smo kradom u crkvu, on je isto, a u Partiji je bio samo što je morao, inače nikako posla ne bi imao. To je najgore bilo. Ne bi imao posla da se nije pravio da je komunist. Nismo ni djecu smjeli krstiti, to je sve kradomice bilo. Did [Nikolin otac] pokojni, i on se jako naljutio kad smo krstili djecu. Tužili su didu da smo krstili djecu. Ovaj je buknuo. On nas je htio Partiji tužiti sve. Ja sam ga spustila na zemlju, pa Niki više ni riječ o tome nije rekao.“

Lagano je zaključiti da je upravo ovaj period u Zlatinom životu najviše utjecao na izgradnju njezinoga identiteta: upravo u bliskom i vrlo harmoničnom kontaktu s Drugim, čvrsto je, ali ne i militantno izgradila svoj identitet Hrvata i katolika, koji je, kako će se vidjeti, zadržala do danas. Svakako možemo napomenuti da je način na koji se Zlata uklopila u svoju zajednicu uvjetovan i njezinom blagom naravi i vrlo teškim životom, ali to i dalje ne umanjuje činjenicu toga da je ovakav način socijalizacije moguć i da ga je moguće uspješno ostvariti. Ipak, on se i dalje vrlo čvrsto temeljio na načelu toga da se Drugo poštuje, ali da se svoje jako pažljivo čuva i ističe. Ovakav način realizacije socijalizacije moguć je samo u slučaju da su obje strane spremne na njega, ali i dalje uključuje isticanje različitosti, samo što je to ovaj put učinjeno s pozitivnim predznakom. Osim toga, i dalje vidimo čvrsti utjecaj komunizma i prisilu tajnosti, i počinje nam sve jasniji biti Zlatin sada neutemeljeni, ali i dalje pređuboki strah koji se javlja na spomen socijalizma u komunizmu. Nadalje, priča se nastavlja s još nekim slučajevima tajnog surađivanja sa svećenicima, i s didovim izrazitim neslaganjem, i zaključujemo zajedno da se sve ovo događalo zbog Partije, odnosno, da bi se sačuvali životi u komunizmu:

„Niko nije smio, jadan, ostat bez posla se bojao. Kakve je on neprijatelje imao! Zamisli ti njega, kad je otišao u mirovinu, on njima baca onu knjižicu, i kaže im: 'Sad znam s kim sam posla imao!', a oni su njemu rekli da su mislili da je on Srbin, jer nije se pisalo nego Jugoslaven. Niko nije smio dozvoliti ništa. Ostat bez posla samo tako, šta je nas bilo, šaka katolika, sve ostalo Muslimani, a u Prijedoru su Srbi vladali. On je u Prijedoru nastradao, tamo je njemu bilo strašno. Muslimani su bolji bili, što se tiče vjere. Oni su svoje držali, i smjeli su, tko nije u Partiji. Al svi su bili u Partiji. Šaka ih je išla u džamiju. Tko god je radio, nije smio ništa.“

Unatoč harmoničnosti života u Kozarcu, iz zadnje izjave nam je jasno da je Zlata itekako bila svjesna toga da je svoj život živjela kao višestruka manjina, i da je cijela obitelj jako dobro morala paziti na svoje ponašanje jer nisu imali nikoga 'svoga' tko bi ih zaštitio. Po tko zna koji put u ovom radu, svaki puta na drugačiji način, susrećemo se s kompleksnom i teškom situacijom suživota različitosti u jednoj zajednici, a teško da ćemo ikad uspjeti definirati i odrediti kompletni kontekst, uvjete, pravila i međudnose koji se u ovakvim situacijama pojavljuju. Jedino što zasigurno možemo zaključiti iz svega što smo dosad čuli je da ne postoji idealan način socijalizacije, i da je vjerojatno nemoguće ignorirati postojanje i utjecaj Drugoga i drugosti ukoliko se ona u zajednici pojavljuje.

Nadalje, priča o uvjetima članstva u Partiji i svemu što je to članstvo nosilo se nastavlja na primjerima pripadnika Zlatine obitelji koji su odbijali učlaniti se, time svjesno odbijajući mogućnost bilo kakvog profesionalnog napretka. Vraćamo se nazad na priču o Zlatinom najstarijem bratu, Miri, onom nekoć gimnazijalcu kojeg su partizani prebili i bacili u Vrbas.

Miro je završio arhitekturu i živio u Banja Luci kao renomirani arhitekt. Ipak, unatoč tome što je odbijao ući u Partiju, bio je poznat u svome gradu i sugrađani su ga prilično poštovali:

„Rekli su mi da kažem Miri da uđe u Partiju jer mu nude kandidaturu za gradonačelnika Banja Luke ako bude u Partiji. I to bi nas spasilo sve, nas Hrvate. Nek ostane sve što je, samo neka izgleda ko da je u Partiji. On to nije htio, ni za milijune. To mu je bilo toliko ispod časti, ionako je bio glava u Banja Luci, što će on u Partiji?! Bio šef Urbanističkog zavoda, što će mu Partija.“

Upravo se ovime potvrđuje ono što smo upravo zaključili: Zlatinog su brata poticali da postane gradonačelnik Banja Luke kako bi 'spasio' Hrvate (moramo uzeti u obzir da je ovo bilo puno prije početka rata i da Hrvati nisu formalno trebali nikakvo spašavanje). Ovdje vidimo specifična nastojanja svake manjinske skupine na nekom području da se čvrsto i formalno strukturira kako bi bila prepoznata i kako bi opstala, ali vrlo je zanimljivo da je ovakva potreba postojala u zemlji triju konstitutivnih naroda (Hrvati, Srbi i Bošnjaci/Muslimani), u federaciji jednakih država, Jugoslaviji. Baš ovakvo osjećanje i ovakve situacije iz osobnih narativa ono su što se nalazi s druge, tamnije strane povijesti i ne smatra se uvijek relevantnim za opisivanje društveno-političkih uvjeta, ali je zapravo ključno u pisanju povijesti.

Zlata se odjednom počinje prisjećati i lošijih aspekata života u komunizmu, i ističe koliko je bilo puno ljudi koji su se lagano prodali Partiji i odustali od svih svojih prijašnjih uvjerenja. Nalazi na ponavljajući uzorak u takvom ponašanju koji je bio povezan s ženama koje su se iz Hrvatske udale u Bosnu:

„Žene iz Hrvatske su bile najgore. Naše su žene bolje bile, iz Ljubije, bile su fine žene i dobro odgojene. Sve žene u Kozarcu koje su došle iz Hrvatske su bile veliki otrovi, sve ove iz Dubice. To su bile tračare, svađalice, one zbog jednog pijetla naprave nered, samo nek dođe, prihvati njezinu kokoš, to ti zine, to ti kaže, svađa! Tako je i bio vječito cirkus s njima. Kad se krenu svađati, pa cijelo selo se digne svaki put. Ova jedna digne suknju pa po goluj guzici 'evo ti, napij se!' Što je to bilo neodgojeno! Tračare i svađalice, Bože sačuvaj!“

Po drugi puta u ovom radu vidimo da Hrvati iz Hrvatske nisu imali prilično dobru reputaciju kod Hrvata iz Bosne, i to prvenstveno zbog lošega odgoja kojega su navodno imali Hrvati iz Hrvatske (možemo se prisjetiti Matilde koja je i dalje, nakon dvadeset godina, šokirana time koliko Hrvati imaju nekulturan odnos prema dogovorima i slično). Budući da je ovaj rad baziran isključivo na osobnim narativnima i percepcija, ne želim dovoditi u pitanje autentičnost niti jednoga narativa, ali ću svakako istaknuti i to da je odnos prema pridošlicama i Drugome jednak i u kontekstu osobe koja je u svojoj sredini manjina: bivanje manjinom ne sprječava ljude u tendenciji da na Drugost gledaju kao na nešto strano, ali i negativno.

Priča nekako skreće na sestre Zlatinog muža i odnos koji su imale s ocem. Naime, već udane i s djecom, često su se sukobljavale s ocem koji je dolazio intervenirati u njihove svađe s muževima, svaki put pod prijetnjom smrću (naravno da ih ne bi zapravo ubio, ali bijes je uvijek eskalirao u takvom govoru), jer je smatrao da žena treba znati svoje mjesto i šutjeti, a ne ga sramotiti okolo. Kada iz ovog aspekta pogledamo na stanje u kojemu je bila njegova supruga kad se Zlata doselila u njihovu kuću, možemo shvatiti jedan dio frustracija koje je vjerojatno osjećala nakon godina i godina života u takvoj represivnoj atmosferi. Na moje pitanje kako je bilo prirodno da se stari gospodin Grgić miješa u kućne svađe drugih ljudi, Zlata odgovara da je on bio mirovna misija u cijelom selu, nešto što bismo mogli shvatiti ekvivalentom starješine. Kada bi se netko posvađao u selu, dolazilo bi se po njega da rješava probleme, ali ne samo to. On je bio i osoba kojoj se dolazilo po sve vrste savjeta, po pomoć i vodstvo.

„On je bio jedan od najkulturnijih ljudi, ovo drugo je sve bilo blentavo. A nakon njega tu je ulogu preuzeo Niko. Šta god tko šta treba, sve Niki. Tako idi, tako napravi, molbu sastavit, sve, šta god je kome trebalo, eto njih. Niko je ko kolodvor bio. To je bilo normalno, da ljudi dođu, traže neku pomoć, dođu pitat za savjet, da ih ošiša, dođu za sve! Nema za šta nisu dolazili. Stalno nepoznati ljudi na vratima, i to je jer su bili glave u gradu, nije bilo jačih ljudi od njih. On je sirotinji puno pomogao. I uvijek je govorio da bogatima nije mjesto kod njega, jer se u tim vremenima nisi mogao obogatit ako nisi pljačkao i varao.“

Ova nam kratka pričica zapravo daje sliku života u ruralnim i manjim gradskim sredinama: mještani su međusobno prepoznali najsposobnijeg, najpametnijeg ili najiskusnijeg među sobom, i prema njemu se postavili kao prema poglavici plemena. Imati ovakvu poziciju u društvu, zajedno s već spomenutim ograničavajućim čimbenicima (socijalizam i multietnička okolina), sigurno je utjecalo na način na koji je Zlata percipirala svoje susjede, ali i samu sebe, te svoje dužnosti prema zajednici. Kako možemo vidjeti, ovakva uloga nije podrazumijevala puno povlastica, osim dobrog mišljenja o obitelji Grgić, a podrazumijevala je konstantnu dostupnost, otvorenost, požrtvovnost, i spremnost na pomoć svima i svakome, isključivo iz nekog višeg razloga društvene koristi.

3.3.d) DOMOVINSKI RAT

Zlata se isprva ne može sjetiti kada je točno počeo rat, i kao prvi događaj spominje jesen 1991., kad je kopala na njivi, i čula pucnjavu iz Hrvatske. Ipak 1992., 1. svibnja, Zlata i Niko su protjerani iz svog doma. Na moje pitanje je li znala da počinje rat, odgovara:

„Ma kako nećeš znati! Prvo svega, bili su ti, ta neka vojska naša, otkud su ono došli, iz Gorskog kotara, iz Delnica, JNA, cijelu noć su kamionom dolazili i išli gore u odmaralište omladinsko na Benkovcu, prije Mrakovice. Nije bilo odmaralište, nego se gore radna akcija održavala, i onda su bile njihovi bunker. I ta je vojska bila tamo

strpana, i onda su oni počeli bježati, ti oficiri, stalno stalno, tamo-vamo, to je bila mlada vojska, tek mobilizirani, i nisu im nigdje dali, nego su ih držali gore dok se ne smiri.

Koliko shvaćam, vojska o kojoj govori Zlata su zapravo mladi novaci iz cijele Jugoslavije koji su odslužili svoj zadani vojni rok, i onda su do daljnjeg, bez objašnjenja i obećanja, zadržani u vojsci, prevezeni na drugi dio države, i ostavljeni tamo da budu spremni za napad. Zlata pripovijeda o događaju koji im se dogodio netom prije opsade Kozarca:

„Jednom navečer Niko u radnji nešto radi, a ja muzem kravu, i čujem netko tapka. Ja iziđem, kad vojnik! U vojničkom odijelu. Noć je bila, mrak. Veli on da je iz Prizrena, iz Makedonije, uvede Niko njega u radnju, kad, on je došao da ga netko odvede kod onoga, koji je njih odvodio, -ma odmah nakon su tog čovjeka ubili-, na autobus karte kupovao, prebacivao ih ilegalno do Sarajeva, a onda u Sarajevu je on već mogao dalje. Imao je avionsku kartu. Jer oni su odslužili vojni rok i onda ih samo nisu pustili kući. Ja sam mu napravila večeru da večera, ali on nije gladan, kaže: 'Ja sam sit kako sam završio ovdje, sit sam, ne mogu ogladnit nikako.' Malo je ipak pojeo, i popio šalicu mlijeka, i sad bi rado da se presvuče, ima on svoje odijelo, cipele, sve ono vojno ostavio kod nas, mi mu ponudili ako treba novac da mu damo, ako nema, sve se šapće u kući, nema tu, ali hoda vojska, ova naša vojska, muslimanska vojska [na moje pitanje što je muslimanska vojska, Zlata odgovara da su to civili koji su se obukli i naoružali kad su osjetili da im se približava realna opasnost], oni znaju za njih, i oni im pomažu. I Niko je pozvao jednog dečka da ga tom čovjeku odvede, i veli on da ne može, i da je najbolje da ide Niko, jer oficiri prate sve njih, jer su shvatili da vojnici nestaju. Vojska po šumi se razila, svi imaju odijela od kuće, po šumi smo sve njihove uniforme i cipele nalazili. I šta će biti? Niko će ga odvest. Sakrivali se od oficira cijelo vrijeme, i nekako su uspjeli. Al ja mu nisam dala otić dok mi nije dao mamin broj u Prizrenu da vidim da je stigao. Ja njemu svoj nisam htjela dati, da ga slučajno ne nađu pa da još i nama dođu. I on se složio, i dao mi je svoj broj, i za tri dana sam zvala, i stigao je mali u Skopje kod strica. Slobodan mu je bilo ime, a prezime makedonsko neko. A što je jedna naša susjeda Srпкиnja njih isto spasila! Desetke. Mi smo njegovu odjeću zakopali, da ju slučajno ne nađu.“

Ovi događaji događaju se u jesen 1991. Niko i Zlata svoju su zadnju zimu u Bosni proveli uvjeravajući svoje dvije kćeri da rata u Bosni možda i neće biti i da će oni do zadnjeg ostati u svom domu. Prve razloge koje navodi za ostajanje u Kozarcu unatoč očitoj opasnosti koja je prijetila su kuća i roba. Ipak, već su na proljeće pobjegli u šumu, i to kad su ih prvi puta granatirali.

„Kad počnu granate, i ode prozor jedan, prozor drugi, onda lako ostaviš kuću i sve. A vidiš, nama na početku nisu puno ni uzeli, mi smo od tepiha onog iz sobe našli dijelove kad smo poslije išli kopati. Znači, izgorio je parket, vidjeli su se komadi parketa, sve je to gorilo, oni su to zapalili. Nisu uspjeli ni regal odnijeti, sve su samo zapalili. To su bili vojnici iz JNA, vojnici iz mjesta prema Dubici jednog. Taj jedan koji je došao po nas kad su nas odvodili je rekao da žali što je morao doći tamo da ganja ljude prave i zdrave, al je morao jer su i njega natjerali.“

U ovom trenutku, Zlata spontano počinje govoriti o danu kad su ih sve pokupili i odveli iz Kozarca. Unatoč tome što smo i dosad čuli priče koje nisu bile nimalo lagane, tek sada

dolazimo do zaista šokantnog dijela Zlatinog života, i to se vidi i na uznemirenosti s kojom ona priča o ovome:

„Muslimani i katolici su svi morali ići, samo su nam odvojili muškarce od nas, ostavili su samo žene i djecu. Bilo je puno i žena i djece. Muške tamo na drugi kraj. A Niko plače, joj, jest i on bio kukavica! Ma što plačeš, svi se nekako drže, ali on je plakao, on je bio jako osjetljiv. Previše je bio, upropastio si je srce time. Ja sam se nekako veselila, 'Idem u svoju Hrvatsku!', al dok sam došla ovdje pa vidjela, i ja sam se iznenadila. Pravo sam se iznenadila, a on još pogotovo, još gore. Mi smo bili u šumi, i došao je jedan fino i rekao fino da dignemo zastavu bijelu i da se predamo. Mi smo svi zajedno iz sela bili u šumi, kod jednog čovjeka u vikendici, natrpali se svi u podrumu. Sve smo stvari tamo natrpali, bilo je još hrane, i on je kuhao i pekao, i fino smo mi i jeli. Išao je on kod mene u magazin uzet meso, kod mene pun zamrzivač mesa, a struje nema. I tako. Našli su nas. I stjerali su nas dolje, žene u autobus, muške s druge strane, Niko plače među muškarcima. A i Mara [nećakinja] je zaplakala i rekla je: 'Ujna, nemoj plakat. Kad nama bude potrebno, onda ćemo plakat.' A ona je vidjela dečka s kojim je išla u školu, gdje nosi strojnicu i ugoni nas u autobus, i onda je plakala. Kad sam vidjela nju da plače, onda sam se i ja rasplakala. I ništa, doveli su nas dolje u Trnopolje, u onaj logor, ali, sreća, nismo mi dugo bili, već je brzo jedan Srbin otišao reći da smo mi došli, Niko i ja. Olga i Tone [Nikina sestra i njezin muž] su odmah došli, nismo ni pola sata bili tamo, i vojska nas je odmah pustila njima. Sredili su da nas puste jer smo bili jako blizu, ti stražari su sve Tonini susjedi bili, poznaju se, pustili nas jer smo Hrvati, Muslimane su puno više ganjali. I onda smo otišli, nas sedamnaestero na kraju kod Olge. Neki su i u garaži bili, a mi smo po četvero u jednom krevetu spavali. I tamo smo bili šesnaest dana, išli smo dolje u logor, nosili našim Muslimanima, kuhali, pekli, svaki dan smo nosile. Onda su, ovaj, jednom rekli, dođu ujutro i kažu da idemo u Doboj. I to idemo vlakom svi, četiri vagona, a četiri su već bila natrpana u Prijedoru. Osam vagona je krenulo. Ali mi, idući tamo, za Banja Luku, vidimo, u Ivanjskoj uđe od jednog mog susjeda sin, i kažem ja Niki da je on ušao u vagon za putnike, a mi smo osam vagona stočnih s logorašima. I ja kažem Niki da napišemo njemu nešto, on je Josipov [Zlatin sin] susjed. Počnem pisati, i ne mogu, ukočila se. I ode Niko i napiše. I Željko će to pismo uzet, mi pratimo, izađe iz vagona, ode do svoje kuće, uze bicikl i ravno ode Josipu, mi smo još stajali na stanicu. Mi smo stigli u predgrađe vlakom, Oskarela [supruga Zlatinog sina Josipa] je već došla u predgrađe Banja Luke.

Zadnji dio Zlatine priče odnosi se na njihov bijeg iz BiH, a priču o Oskarelinoj involviranosti sam odučila prokomentirati i s Oskarelom, te sam saznala neke recentnije detalje koje ću spomenuti u fusnoti.⁶⁰

Oni tamo stoje, sve i jedan čupav, pravi oni četnici, mi vidimo, ona s njima, oko njih, ja sam se prepala, Niko je čak izašao iz vagona i govori: 'Oskarela, idi kući, djeca će ti ostati sama!', bojao se hoće li i nju sad strpat. Ali ne! Neće Oskarela ni da makne, ponavlja im da smo mi bolesnici, pravila se da smo joj roditelji, i mi vidimo, oni

⁶⁰ Prije otprilike godinu dana, Oskarelu je zvao jedan od stražara koji je s vlaka pustio Zlatu i Niku. Sjećao se i njihovih imena, i njezinoga, i molio ju je da svjedoči za obranu na njegovom slučaju koji je sad na sudu BiH. Oskarela je pristala, ali još nije dobila poziv. Iako se iz ove priče ne vidi jasno zašto bi se sudilo stražarima iz tog vlaka, istina je, nažalost, malo tragičnija: ogroman broj mladih ljudi iz tog vlaka je pobijen na tom putovanju, na Vlašiću. Prebacili su ih u tri autobusa, prvi je autobus prošao, a putnici iz druga dva autobusa su masovno poubijeni. Za to se sudi stražarima na sudu BiH, te je stoga kći čovjeka koji je Zlatu pustio iz vlaka pronašla Oskarelu i pitala da svjedoči.

okrenuše, dođoše s njom: 'Niko i Zlata Grgić, izađite!' Ajoj, kad je Olga počela plakati i jaukati. A ja ne mogu hodati, ne mogu, ukočila se. Oni su mene spustili dolje, i meni noge ništa. I kad smo došli tamo po onom mraku do kola, Oskarela je, kad je išla po nas, išla pravac. I naišla je na balvane, i oni nju da vratite, i ona kaže da je dobila telegram iz bolnice da joj je dijete na umoru, slagala je. I sad, kad smo se vraćali, ne smijemo tim istim putem na te balvane, nego ćemo skroz okolo.

Ako imaš sto maraka, onda te prebace u Hrvatsku. Olga i Tone su fino u Zagreb stigli jer su imali. A mi smo ostali kod Josipa još četiri mjeseca. I čuvali smo djecu [unuk je imao 5 godina, a unuka 3], i oni su tako to osjećali. Jednu noć sam ja čuvala Marijana, a Niko je otišao čuvati Viktoriju, i Marijana je toliko zabolilo, ta djeca su toliko osjećala strah, i kaže on meni: 'Joj, baba, što si pustila dida da ide, što nije čeko da umrem? Ja ću umrijeti! I on se cijelu noć mučio, on je stvarno mislio umrijet.'

Mi smo u Hrvatsku došli autobusom s časnim sestrama. Dvadeset sedam sestara i mi, jedna baba, i od moje prijateljice sin. I dvoje male djece kojima su ubijeni roditelji. A djeca znaju da su im oca i majku ubili, i cijelu obitelj, stričeve i strine. Sve ih ubili samo zato što su Hrvati. Uglavnom, mi smo onda došli u Novsku, tako se dolazilo, i tamo smo stali, a prije, u Dubici, uđe jedan čovjek, onaj koji kažu da je u Tuđmana pucao, i prolazi po busu i viče: 'Naći ćemo mi vas u Zagrebu, nemojte se brinuti, doći ćemo mi vama u Zagreb!'

U Novskoj je došao Romano [muž najmlađe kćerke] i Valerija [nećakinja], dugo smo čekali, Romano je već bio došao i vratio se, i nema, i čekao cijelu noć jednu. A to je bio deseti mjesec, hladno. Ali došli smo lijepo. Opet je Bog dragi svojim providio. I onda smo mi došli kod Matilde, bilo je jako fino. Bila sam sretna što sam došla u Hrvatsku, ali onda sam se jako razočarala. U Daruvaru nije dobro bilo biti Hrvat, ni prije, ni sad. A pogotovo ne Hrvat iz Bosne. Nije bilo dobro ni u ratu, a sad je još gore. Grdno sam se ja razočarala. Ali fino je. Sve će biti fino.

Ovdje opet vidimo istu problematiku koju smo već detaljnije razradili u Matildinom narativu: fluidni identitet povratnika u zemlju porijekla koji se na neki način smatra biblijskim prelaskom iz Egipta u Obećanu Zemlju, u kojoj će napokon pojedinac biti apsolutno svoj na svome (jer je dosadašnji kontekst, zahtijevajući puno aktivnog prilagođavanja i bio prihvatljiv, ali ne i idealan, a budući, u kojemu pojedinac postaje većina, što isključuje stigmatizacije i napore, postaje utopijska slika raja) na kraju ostaje na marginama obaju društvenih konteksta. Ovo se, kako smo već rekli, događa zato što se preseljenjem u matičnu zemlju ne uklanja stigmatizacija i drugost, nego se samo transformira iz jednoga oblika u drugi, stvarajući time duplu traumu izbjeglištva i povratničke zbuđenosti i neprihvaćenosti. Možemo zaključiti da je pojedincima u ovakvim situacijama, ili barem našim ispitanicama, u trenutku rata i preseljenja u Hrvatsku, zbog vrlo specifične političko-društvene situacije u objema zemljama (svakako uključujući rat), zauvijek oduzeta mogućnost imanja doma u pravom i potpunom smislu te riječi.

3.3.e) ZLATIN IDENTITET

„Hrvat i katolik. Koliko poznam sebe, to je jedino bilo važno u našoj kući. Hrvati, a nema Hrvata dobrih bez katolika dobrih. Moraš prvo bit katolik dobar da bi bio Hrvat. E tako je to bilo kod nas, nije bilo druge. I uvijek, do

zadnjega. Kad su Stepinca zatvorili, to je bio plač u kući samo takav! Mama nas je odgajala vjernički dokraja, sa vjerom smo bili svi bez daljnega, a ja naročito. To je za mene sve, i samo za to mogu garantirati. I to je uvijek bilo najvažnije. Nije bilo nikad kod nas da to nismo bili. Tamo kad smo bili, to se uvijek znalo, tko je Hrvat, tko je Srbin, tko je musliman, ali uvijek se najljepše pričalo o svemu, o Bogu i o ljudima. Sa svima smo živjeli idealno, a kad su napali, kao da smo im bili najveći neprijatelji.

Uvijek se moralo znati tko si i šta si. Nikoga se nismo bojali, za vjeru i Hrvatsku, uvijek smo to spominjali i nikad o tome nismo šutjeli, i nikoga se nismo bojali.

Bog dragi nije svoje ostavio i neće ih ostaviti nikada.“

4. ZAKLJUČAK

U ovom smo se radu fokusirali na vremensko-prostorni kontekst Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji, i Hrvatske nakon proglašenja samostalnosti, kao i na život potomaka bosanskih Hrvata izbjeglica u Austriji. Prvenstveno smo analizirali i interpretirali različite načine shvaćanja i poimanja identiteta s obzirom na dramatične političko-diskurzivne promjene koje su se na ovim prostorima dogodile u zadnjih osamdeset i pet godina, uzimajući u obzir različite faktore formacije identiteta, kao i različite uloge u kojima su se naši ispitanici nalazili tijekom godina. Razgovarali smo s troje ispitanika koji su izravno obiteljski povezani i predstavljaju tri neposredna naraštaja u vremenskom razdoblju od 1935.-2016. Razlozi zbog kojega smo se usmjerili na baš tih troje ispitanika prvenstveno leže u njihovim vrlo specifičnim pozicijama u društveno-političkom, pa čak i povijesnom kontekstu. Valja napomenuti da su svih troje ispitanika koje sam odabrala za sudjelovanje na ovom radu iz obitelji moje majke (unatoč tome što je i obitelj moga oca živjela u sličnom kontekstu, i time bi se kvalificirala za to da bude među ispitanicima) jer, kako smo vidjeli, osim izrazito zanimljivog konteksta koji dijele dvije ispitanice, i njihovih vrlo različitih pristupa realitetima, kao i zbog posebne stigmatizacije, zajedno s novousvojenim identitetom dijaspore, s kojom se nije suočavala izrazito građanska obitelj moga oca, odabrala sam suziti svoj pogled samo na jednu stranu svojih predaka.

Osvrćući se na jasno artikuliranu potrebu za novom definicijom paradigme koja se pojavila u vremenu tranzicije, pristupili smo subjektima uz prethodno postavljene teoretski okvir orijentalizna, odnosno balkanizma, uzimajući u obzir mnoge aspekte u kojima se ovi fenomeni manifestiraju u životima naših subjekata, ali smo ostavili prostora za nove osobne interpretacije i definicije koje smo dobili iz triju osobnih narativa. Osim toga, osvrnuli smo

se na formaciju identiteta kao konstrukta definiranog u djelima Bergera i Luckmana⁶¹, i na njegovu interakciju s različitim ulogama u različitim društvenim kontekstima. Tako smo razmatrali identitet s obzirom na različite stigmatizacije, na marginalnost, na proces povratka kući, kao i na ulogu dijaspore, ali i subjektivne stavove prema načinima njezina funkcioniranja. U svakom je narativu svaki od ovih fenomena doživljen i prikazan potpuno drugačije, što ovom radu na poseban način omogućava priličnu integralnost sadržaja, percepcija i stavova.

Naši su ispitanici, unatoč tome što pripadaju istoj obitelji, na vrlo intenzivan način prikazali kolikoga opsega može biti promjena u percepciji sustava, drugosti i predviđenih uloga, i time samo potvrdili nekoliko puta istaknutu potrebu za daljnjim istraživanjima i preispitivanjima čvrsto određenih teoretskih kategorija. Također, dobili smo živu sliku fluidnosti identiteta, brzine u prelasku iz uloge Drugoga u ulogu našega i obrnuto, te, što osobno smatram izrazito bitnim, načine nošenja s traumom kako rata, tako i izbjeglištva i povratništva. Osim toga, nakratko smo mogli promatrati i nezavidnost uloga u kojima se nalazi prva generacija potomaka došljaka i dijaspore u stranim zemljama, dobivajući uvid u to kako jedan od njezinih pripadnika razmišlja o povratku u Hrvatsku, važući razloge za i protiv takve odluke, pokušavajući odgovoriti na pitanje o tome što zapravo znači biti Hrvatom, što su potrebe, obveze i dužnosti, osnovne karakteristike i *sine-qua-non* uvjeti koje u svom identitetu mora sadržavati, i je li moguće da ih jedan član dijaspore ikada u potpunosti posjeduje.

Čak i iz različitih struktura intervjua (Tomislavov koji je izrazito sinkronijski i ne oslanja se nimalo na kronologiju njegova života, nego samo daje deskriptivne primjere društvenih fenomena koje opaža, i Matildin i Zlatin koji su puno više kronološki strukturirani), mogli smo opažati različitost percepcije i postavljanja prioriteta u ovim trima generacijama. Unatoč vrlo uskom i jednoličnom uzorku ispitanika, dobili smo šarolik i vrijedan pregled kako povijesti, tako i sadašnjosti problematike socijalizma i postsocijalizma u kontekstu našega društva, kao i uvid u život u izrazito multinacionalnom austrijskom društvu.

Ipak, budući da smo radili s vrlo malim uzorkom i nemamo gotovo nikakve referentne točke (koje možda nisu nužne jer, napokon, zaista se radi samo o osobnim narativima), a uz

⁶¹ Peter L. Berger i Thomas Luckman, *The Social Construction of Reality, A Treatise in Sociology of Knowledge*, New York, Doubleday & Company, 1967

to smo se našli u neizgodnoj situaciji usporedbe socijalizma u BiH i postsocijalizma u Hrvatskoj (što bi u drugim kontekstima mogao biti problem), moramo naglasiti da bi rezultati ovakvoga istraživanja jamačno bili drugačiji kad bi se izmijenili i najmanji čimbenici. Upravo zato, smatram da je za znanost korisno i poželjno nastaviti prikupljati osobne narative iz tranzicije i postsocijalizma, kako bi se bilo moguće približiti što široj i 'istinitijoj' slici, te na neki način 'utabati put' prema novom i manje zbunjujućem paradigmatiskom i diskurzivnom razdoblju.

5. BIBLIOGRAFIJA

1. Milica Bakic-Hayden, „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia“, *Slavic Review* 54, No.4, 1995, 917-31
2. Fredrik Barth, "Ethnic Groups and Boundaries." *Theories of Ethnicity: A Classical Reader*, Washington Square, New York, New York University Press, 1996., str. 294-325
3. Peter L. Berger i Thomas Luckman, *The Social Construction of Reality, A Treatise in Sociology of Knowledge*, New York, Doubleday & Company, 1967
4. James Clifford, „Diasporas“ in *Cultural Anthropology*, Vol. 9, No. 3, *Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future*, (Kol., 1994), str. 302-338
5. Gerald Allan Cohen, *Socijalizam – zašto ne?*, KruZak, Zagreb, 2011.
6. Bože Čović, *Izvori velikosrpske agresije – rasprave, dokumenti, kartografski prikazi*, August Cesarec – Školska knjiga, Zagreb 1991., str. 141-147
7. Borislav Dadić, „Filozofski temelji totalitarnih ideologija dvadesetog stoljeća u misli Hijacinta Boškovića“, *Obnovljeni život* (58) I, Zagreb, 2003, str. 23-33
8. Jovan Divjak, „Prva faza rata u BiH 1992.-1995.“ u: Branka Magaš i Ivo Žanić., ur. *Zbornik radova Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Jesenski i Turk, Zagreb-Sarajevo, 1998. str. 45-67
9. Erving Goffman, "Stigma and Social Identity." *Stigma; Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963, str. 1-39
10. Maurice Halbwachs and Coser, Lewis A., *On Collective Memory*, Chicago, University of Chicago, 1992.
11. Caroline Hornstein Tomić, „Ovdje sam vječno Švabica“ u *Didov san*, J. Čapo, C. Hornstein Tomić i Katica Jurčević, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2014., str. 109-129
12. *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2003.
13. Paul Christopher Johnson, *Diaspora Conversions: Black Carib Religion and the Recovery of Africa*, University of California Press, 2007.
14. Daniela Koleva, "Memories of the War and the War of Memories in Post-Communist Bulgaria", *Oral History*, Vol.34, No.2, War Memory, Autumn 2006.
15. Helen Lee, *Ties to the Homeland: Second Generation Transnationalism*, Cambridge Scholars Publishing, 2009.
16. Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije 1918. - 1991.: hrvatski pogled*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1998.

17. Stipe Mesić, „Put u rat“. U: Branka Magaš i Ivo Žanić., ur. *Zbornik radova Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Jesenski i Turk, Zagreb-Sarajevo, 1998. str. 27-39
18. Tanja Petrović, *Mirroring Europe: Ideas of Europe and Europeanization in Balkan Societies*, Brill Academic Pub, 2014, Academia.edu. srpanj 2014., Web studeni 2015
19. Ines Prica, -----*Etnologija postsocijalizma i prije. Ili: Dvanaest godina nakon „Etnologije socijalizma i poslije“*, Etnol. trib. 27-28, Vol. 24/35, 2004./2005., str. 9-22
20. ----- „Ganga teritorij hrvatske europske pripadnosti“ u *Horror – Porno – Ennui (kulturalne prakse postsocijalizma)*, Tea Škokić i Ines Prica, ur., Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Nova etnografija, 2011.
21. Sabrina P. Ramet, „The Roots of the Yugoslavian collapse“ u *Thinking about Yugoslavia*, New York, Cambridge University Press, 2005., str. 54-76
22. Edward Said, *Orientalism*, New York, Random House, Vintage Books, 1979.
23. Alfred Schütz, *The Homecomer*. American Journal of Sociology, 50.05, 1945, str. 369-76
24. Susan Shapiro i Shapiro, Ronald, *The Curtain Rises: Oral Histories of the Fall of Communism in Eastern Europe*, London, McFarland & Company, 2004.
25. Tea Škokić i Ines Prica, ur, *Horror – Porno – Ennui (kulturalne prakse postsocijalizma)*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Nova etnografija, 2011.
26. Nigel Thomas, Mikulan, Krunoslav i Pavlović, Darko, *The Yugoslav Wars: Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992–2001*. Osprey Publishing, 2006.
27. Maria Nikolaeva Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 2007.
28. Jennifer Trahan *Genocide, War Crimes, Crimes Against Humanity*, Human Rights Watch, 2006.
29. Katherine Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1996.
30. „Central Intelligence Agency, 'Ethnic Cleansing' and Atrocities in Bosnia u *Bosnian Handout*, The Federal Government, The USA, 1995, web, 4. srpnja 2015.
31. *Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro): Judgment of 26 February 2007.*, Den Haag: Cour Internationale De Justice, 2007. International Criminal Tribunal of Former Yugoslavia. 26. veljače 2007. Web. 17. lipnja 2015.
32. "LISTING OF CASES INCLUDED." *Case Law of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 30. lipnja 2003. Web. 17. svibnja 2015.

33. ICTY - International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia,. "Cases - Tadić (IT-94-1)". N.p., 2001. Web. 14 prosinca 2015.